

NTNU
Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet
Det humanistiske fakultet
Institutt for historiske studier

Martin Steffensen

Kollaborasjon, rettsoppgjør og krigsviktig bistand

En studie av utilbørighetsbegrepets utvikling i det økonomiske landssvikoppgjøret

Masteroppgave i historie - femårig lektorutdanning

Veileder: Hans Otto Frøland

Trondheim, mai 2018

Martin Steffensen

Kollaborasjon, rettsoppgjør og krigsviktig bistand

En studie av utilbørighetsbegrepets utvikling i det
økonomiske landssvikoppgjøret

Masteroppgave i historie - femårig lektorutdanning
Veileder: Hans Otto Frøland
Trondheim, mai 2018

Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet
Det humanistiske fakultet
Institutt for historiske studier

Forord

Arbeidet med denne oppgaven har vært spennende og lærerikt. Jeg har lært mye om sider ved vår okkupasjonshistorie jeg tidligere ikke kjente til, som jernbanebyggingen i Nord-Norge, norsk næringslivs samarbeid tyske myndigheter og forskjellige aspekter ved det påfølgende rettsoppgjøret. Jeg har også lært mye om kildearbeid og om å formidle det kildene forteller. Forhåpentligvis kan resultatet av dette være interessant også for dem som måtte ende opp med å lese.

Jeg vil takke veileder Hans Otto Frøland, som har gitt gode og motiverende tilbakemeldinger under hele prosessen, og i tillegg alltid vært engasjert og tilgjengelig.

Jeg vil også takke Magnus Jahrnes for å svare på et ukjent antall spørsmål om strafferett og mye annet som har hatt med jus å gjøre. Til sist rettes en spesiell takk til Marianne for gjennomlesing og kommentarer, uvurderlig wordkompetanse og all annen støtte.

Innholdsfortegnelse

Forord	I
Kapittel 1. Økonomisk kollaborasjon og landssvikoppgjøret	1
1.1 Kollaborasjonsbegrepet	3
1.2 Landssvikoppgjøret	8
1.3 Forskningsstatus om økonomisk kollaborasjon og landssvikoppgjøret i Norge	12
1.4 Problemstillinger, metode og kildegrunnlag	17
1.5 Oppgavens struktur og teser	21
Kapittel 2. Kollaboratørene	23
2.1 Leif Normann - «Sjælen i barakkebaronvirket på sitt sted»	24
2.1.1 Ettermiddagsjøsingen	27
2.2 Dørum & Rognan – «Firmaet har for en stor del utført arbeid for tyske myndigheter»	29
2.2.1 Tysk tvang?	33
2.3 Siemens Norsk og Impregnerbygg	36
2.4 Konklusjon: Bevisst bistand	39
Kapittel 3. Utilbørlig virksomhet: Krigsviktig arbeid på Nordlandsbanen?	41
3.1 Utilbørlighetsbegrep i endring: Arbeidets art og betydning for fienden	42
3.2 Nordlandsbanen i rettsoppgjøret	45
3.2.1 Krigsviktig – men først etter krigen?	47
3.3 Helhetsvurderingen: Bevisenes stilling	53
3.4 Konklusjon: Høyesterettsavgjørelsens manglende konsekvenser	57
Konklusjon: Krigsviktig kollaborasjon	59
Primærkilder	65
Litteratur	67

Kapittel 1. Økonomisk kollaborasjon og landssvikoppgjøret

Det antas uriktig når retten har funnet at Leif Normanns virksomhet ikke kan ansees som utilbørlig bistand til fienden, idet den har lagt vekt på at «det måtte være åpenbart at jernbaneanlegget ikke kunne bli ferdig så tidlig at det kunne bli til nytte for tyskernes krigføring». Dette forhold må ansees som irrelevant i denne forbindelse.¹

Slik lød deler av Riksadvokatens ankeerklæring til Høyesterett i saken mot Leif Normann, som 8. november 1946 ble frifunnet for overtredelse av landssvikanordningen i Salten herredsrett. Som følge av sakens særlige prinsipielle betydning ble den anket direkte til siste instans, hvor herredsrettens dom ble opphevet den 7. juni 1947. Normann-saken var en av de første økonomiske landssviksakene som ble behandlet i Høyesterett, og bidro dermed til å skape presedens for hva som var å anse som utilbørlig bistand til okkupasjonsmakten, slik at den fikk konsekvenser for behandlingen av andre, sammenlignbare saker. At den gikk til Høyesterett, betyr ikke at den var av uvanlig alvorlig art, men at den var av en art norske domstoler tidligere ikke hadde møtt.

I landssvikoppgjøret måtte domstolene behandle slike saker i tusentall. Denne utfordringen var et resultat av samkvemmet som oppstod mellom den tyske okkupasjonsmakten og forskjellige deler av norsk samfunnsliv allerede få dager etter invasjonen den 9. april. Slike forbindelser fikk først under krigstiden i Frankrike betegnelsen «kollaborasjon», et begrep som senere har blitt adoptert i akademia, og er nærmest uunngåelig i en situasjon hvor et land okkuperer et annet. Kollaborasjon er ikke nødvendigvis rettsstridig. For eksempel kan det oppstå av nødvendighet ved at den okkuperte er avhengig av varetilførsel, eller av tvang, ved at den okkuperte tvinges til produksjon av det okkupanten måtte ønske.² De utfordrende tilfellene var dem der det var tvil om tvangen var tilstede og om kollaborasjonen heller oppstod med intensjon om å profitere på okkupantens etterspørsel.

Særlig utfordrende ble det fordi Administrasjonsrådet, den øverste sivile norske myndighet mellom 15. april og 25. september 1940, ga uklare signaler om hvordan næringslivet skulle opptre i den nye hverdagen – de ville «hverken tilråde eller fraråde noen å ta arbeid for tyskerne, idet det lå uten for rådets kompetanse».³ Myndigheter, næringsliv og fagorganisasjoner

¹ Andreas Aulie, *Ankeerklæring til Høyesterett*, 28/11-46, RA/S-3138-0043-D/DA/L0078/0006

² Grimnes 1999: 47-48

³ Forklaring av sorenskriver Harbek, i Røed 1946

fryktet konsekvensene av bedriftsstans og arbeidsløshet, slik at deres hovedbudskap ble at en måtte «holde hjulene i sving» for samfunnets eget beste.⁴ Disse holdningene gjorde ifølge Johs. Andenæs at «... skillelinjen mellom tillatelig og utillatelig samarbeid med fienden ble uklar»⁵, og rettsapparatets vurdering av hvorvidt bistand ble ansett som «utilbørlig» eller ikke var svært kompleks og gjorde det vanskelig å skape entydig rettspraksis. Dermed ble antagelig etterforskede personer ble frikjent for lignende eller mer alvorlige lovovertrædelser enn det andre ble dømt for. Av omkring 16 000 etterforskede ble totalt 3355 til slutt dømt for økonomisk landssvik.⁶ At Normann-saken gjennom å bli behandlet i Høyesterett bidro til å skape normer for hva som var å anse som utilbørlig bistand, gjør den interessant å studere med hensyn til økonomiske landssvikspørsmål, men også til Nordlandsbanen, jernbaneanlegget han arbeidet ved.

Nordlandsbanen ble av Nazi-Tyskland ansett som et særdeles viktig prosjekt, både av militærstrategiske og propagandamessige årsaker, illustrert av at Hitler så sent som i april 1945 beordret at nødvendige ressurser skulle sendes til byggearbeidene.⁷ I tillegg til å bli symbol på Nazi-Tysklands storhet, skulle Nordlandsbanen, som Hitler på sikt ønsket skulle gå helt til Kirkenes, virke formålstjenlig i både ressurstransport fra gruvevirksomhet og militært til forsvar mot Storbritannia og angrep mot Sovjetunionen.⁸ Det tyskstyrte arbeidet med jernbanen skjøt fart fra mai 1942, etter at Hitler sendte ut en ordre under betegnelsen «Wiking-Befehl», som befalte Reichsminister Speer å gjennomføre en rekke byggeprosjekter i Norge, heriblant jernbane til Kirkenes.⁹ Å fullføre byggeoppdragene kunne etter Hitlers skjønn bli avgjørende for krigens utfall,¹⁰ og frem mot dens slutt arbeidet en rekke norske entreprenører for tyske myndigheter i byggingen av Nordlandsbanen mellom Mosjøen og noen mil nord for Fauske. Det var Organisation Todts (OT) innsatsgruppe Einsatzgruppe Wiking (EW) som hadde ansvaret for det aller meste av strekningen.¹¹ EW inngikk så kontrakter med private rikstyske bedrifter, men også med statlige etater som NSB og Statens Vegvesen, som videre gjorde avtaler med norske

⁴ Arntzen, *De økonomiske landssviksaker*, tale trykket i Riksadvokatens Meddelelsesblad 1946a: 3; Undersøkelleskommisjonen av 1945 1947: 226-227

⁵ Andenæs, i Ellingsen 1993: 24

⁶ Justis- og Politidepartementet 1962: 239; Ellingsen 1993: 24

⁷ Ziemke, i Ellingsve 1995: 9

⁸ Thjømmøe 2013: 20-22

⁹ Sæveraas 2017: 77

¹⁰ Hatlehol 2015: 88

¹¹ Ellingsve 1995: 22; Andersen 2018 (manus under publisering)

underentreprenører.¹² Behandlingen av denne utstrakte, økonomiske kollaborasjonen har blitt beskrevet som den vanskeligste delen av landssvikoppgjøret. Hovedårsaken til dette var skyldspørsmålets kompleksitet, hvor utfordringen lå i å definere hva som var rettsstridig bistand til fienden – hva som var tilbørlig samarbeid og hva som var utilbørlig profitørvirksomhet.¹³

Formålet med den foreliggende studien er i vid forstand å undersøke hvordan politi, påtalemyndighet og domstol behandlet saker hvor entreprenører og deres virksomhet var i fokus. I tillegg til nevnte Normann vil et utvalg andre entreprenører granskes, som alle har til felles at de bistod i byggingen av Nordlandsbanen. Sakene vil sammenlignes for å undersøke hvilke momenter som ble vektlagt i vurderingen av hvorvidt deres bistand var utilbørlig og for å avdekke om behandlingen av dem var konsekvent. I det økonomiske oppgjøret generelt er det vanskelig å finne en konsekvent linje,¹⁴ men her vil spørsmålet drøftes med fokus på vurderingen av arbeid på Nordlandsbanen spesielt. Dette betyr at betydningen av utilbørlighetsbegrepet i økonomiske landssviksaker vil drøftes, men hovedsakelig med fokus på enkeltmomenter som er særegne for sakene vedrørende bygging av Nordlandsbanen. Dette arbeidets krigsviktighet fremhever seg som et slikt moment, fordi det hersket stor uenighet omkring hvorvidt arbeid ved Nordlandsbanen var av krigsviktig betydning for okkupasjonsmakten eller ikke. Da riksadvokat Andreas Aulie anket Normann-saken inn for Høyesterett markerte han ikke bare at han var uenig i Herredsrettens vurdering, men også med sin forgjenger Sven Arntzen. Et av spørsmålene som da reiser seg er hvilke konsekvenser dette fikk for dem som ble etterforsket for landssvik som følge av arbeid på Nordlandsbanen – gjorde meningsforskjeller omkring slikt arbeids krigsviktighet at den enes virksomhet kunne bli ansett som rettmessig og den andres utilbørlig?

1.1 Kollaborasjonsbegrepet

Begrepet «kollaborasjon» vil stå sentralt i dette prosjektet og derfor er det hensiktsmessig å gi en detaljert forklaring av dets etymologi og mange former. Ordet stammer fra latin *collaborare* og kom via fransk til norsk. Dette betyr i utgangspunktet kun «å samarbeide», men fikk i løpet av den tyske okkupasjonen konnotasjonen «å samarbeide *med fienden*», en bruk først oppdaget i

¹² Frøland *ibid.*

¹³ Andenæs 1979: 134

¹⁴ *Ibid.*

forbindelse med Vichy-regimet i Frankrike i 1940.¹⁵ Den samme negative betydningen som i fransk og norsk finnes i dansk språk, og i andre områder der befolkningen har opplevd okkupasjon. Den danske jurist og historiker Ditlev Tamm benytter i sin bok om det danske rettsoppgjøret betegnelsen om dem som ble straffet og «samarbejde» om det øvrige samkvem med tyskerne. Han tillegger at kollaborasjonsbegrepet ikke slo rot i Danmark fordi det ville avsløre forskjellene mellom den danske såkalte «forhandlingspolitikken» og de landene hvor et quislingstyre var innsatt.¹⁶

På tross av begrepets negative bibetydning benyttes kollaborasjon i den norske litteraturen som en betegnelse på alt samkvem som oppstår mellom okkupert og okkupant. Begrepet omfatter et stort spekter av varianter som kan skjelnes ved å undersøke hvilken samfunnssfære samarbeidet fant sted i, og ved å forsøke å forstå motivasjonen bak. Både Ole Kristian Grimnes og senere Nina Kroglund skiller mellom fire former for samkvem som beskriver *hvor* i samfunnet det foregikk.¹⁷ Den greske statsviteren Stathis Kalyvas påpeker at disse kun er idealtyper og at overgangene mellom dem er flytende.¹⁸ Med i betraktningene bør en derfor ta Stanley Hoffmanns utsagn om at det under andre verdenskrig var like mange former for kollaborasjon som det var kollaboratører, og at det av den grunn er behov for et stort antall casestudier for å nyansere bildet.¹⁹ Klemann og Kudryashov mener på bakgrunn av dette – at kollaborasjon var altomfattende og uunngåelig – at begrepet er meningsløst å bruke fordi historikere heller bør spørre *hvorfor* kollaboratørene handlet slik de gjorde.²⁰ Derfor er det hensiktsmessig å anvende en typologi utarbeidet av Øystein Hetland, Kjetil Simonsen m. fl. som beskriver de motiverende faktorene bak kollaborasjonen, slik Klemann og Kudryashov etterspør.²¹

Den første formen er «ideologisk» kollaborasjon. Den typiske kollaboratør av denne

¹⁵ Caprona 2013: 1031; Online Etymology Dictionary 2017

¹⁶ Tamm 1984: 17; I stedet ble det norske landssvikbegrepet brukt om dem som ble dømt for brudd på den ekstraordinære straffelovgivningen og «værnemager» om de økonomiske kollaboratørene. En annen dansk historiker, Lars Thorup, skiller derimot mellom tillatelig og utillatelig kollaborasjon, og anvender i så måte begrepet slik det tradisjonelt har blitt gjort i norsk historieskriving.

¹⁷ Grimnes 1999: 48-49; Kroglund 2012: 15-16

¹⁸ Kalyvas 2008: 111

¹⁹ Hoffmann 1968: 375; Hoffmanns artikkel omhandler kollaborasjon i Frankrike, men dette utsagnet er overførbart til norske forhold.

²⁰ Klemann & Kudryashov 2012: 305

²¹ Hetland 2014: 2; Simonsen 2016; Begge disse tilhører HL-senterets prosjekt «Demokratiets institusjoner i møte med en nazistisk okkupasjonsmakt: Norge i et komparativt perspektiv».

sorten var NS-medlemmet – den som allierte seg med okkupanten av ideologiske årsaker. Denne typen er også en del av Hetlands typologi, fordi ideologi var den motiverende faktoren for disse kollaboratørens handlinger. Det som skiller disse fra andre som var aktive i det politiske liv, var at de bedrev mer utstrakt samarbeid enn hva som ble ansett nødvendig.²² Grimnes påpeker at denne egentlig kan kalles ideologisk-politisk kollaborasjon, men at dette blir forvirrende fordi «politisk» kollaborasjon er en egen type. De politiske kollaboratørene var de folkevalgte, legitime representantene som forhandlet og gjorde avtaler med tyske myndigheter, med riksrådsforhandlingene som det tydeligste eksempelet.²³ Til forskjell fra de ideologiske kollaboratører var de altså ikke motiverte av ideologi, men av tro på at forhandlinger best ivaretok det norske folks interesser. Videre følger den «administrative» kollaborasjonen, som ifølge Kroglund var den viktigste årsaken til at samfunnet fortsatte å fungere.²⁴ Dette var samkvemmet mellom norske embets- og tjenestemenn og Reichskommissariatet, Wehrmacht og Organisation Todt, der begge sider ønsket å bevare ro og orden, samt at nordmennenes ønske om sikker varetilførsel harmonerte med det tyske målet om å integrere Norge i en europeisk økonomi dominert av Tyskland.²⁵ Ingen ble dømt for slik kollaborasjon, med mindre NS-medlemmer medregnes.²⁶ Den siste formen for kollaborasjon, den «økonomiske», er et teoretisk nøkkelbegrep i dette prosjektet, og vil derfor bli redegjort for i mer detalj i det følgende, med vekt på begrepets betydning i landssvikoppgjøret.

Av alle former for kollaborasjon er den økonomiske mest utfordrende å forstå, mener den tyske historikeren Fabian Lemmes. Lemmes' anvendelse av begrepet avviker noe fra den norske historiografiens, fordi det for ham ikke inkluderer «samarbeid» som har oppstått utelukkende som følge av tvang. Perspektivet er likevel interessant, fordi han spør hvor det uunngåelige samarbeidet for å sikre økonomi og varetilførsel slutter, og hvor økonomisk kollaborasjon begynner, som i denne kontekst kan sammenlignes med skillet mellom tilbørlig og utilbørlig. Videre henviser han til fransk historiografi som skiller mellom tre former for økonomisk kollaborasjon: a) økonomisk kollaborasjonisme, hvor -isme markerer at det er ideologisk motivert kollaborasjon, b) kollaborasjon-for-proffitt, hvor kollaboratøren er motivert av å tjene

²² Kroglund 2012: 15

²³ Grimnes 1999: 48-49

²⁴ Kroglund 2012: 15

²⁵ Grimnes 1999: 48-49

²⁶ Kroglund 2012: 15

penger og c) kollaborasjon-for-overlevelse, hvor kollaboratøren er motivert av firmaets overlevelse.²⁷ I forbindelse med b) må det bemerkes at de aller fleste aktører i en kapitalistisk økonomi er motiverte av å tjene penger, men dette begrepet omfatter dem som utnyttet okkupasjonen for å berike seg selv.

Som nevnt innledningsvis oppstod økonomisk kollaborasjon mellom tyske myndigheter og norsk næringsliv raskt etter invasjonen. Norske firmaer bidro de første månedene blant annet i byggingen av flyplassene på Sola, Fornebu og Værnes, i tillegg til annet arbeid tyskerne utvilsomt nøt godt av i sin krigføring. Viktige politiske organisasjoner som Administrasjonsrådet, formannskapet i Oslo og Sentralkomiteen i Trondheim godtok denne utviklingen, og fra førstnevntes side ble det til og med ytret i en radiotale i juni 1940 at de som trodde det ikke var greit å samarbeide med okkupasjonsmakten hadde misforstått.²⁸ Når sentrale, norske myndigheter inntok en såpass passiv og aksepterende holdning overfor økonomisk samarbeid, er det forståelig at grensen for hva en kunne tillate seg ble uklar for potensielle arbeidere.

Bistand til okkupanten var ifølge landssvikanordningens § 2 nr. 3 å regne som utilbørlig dersom en frivillig hadde startet eller utvidet sin virksomhet i det øyemed å profitere økonomisk eller i form av andre fordeler.²⁹ En rekke momenter ble vektlagt i denne vurderingen, som gjorde den langt mer komplisert enn i sakene mot de ideologiske kollaboratørene, fordi skillelinjen her stort sett var konkret – enten var den tiltalte NS-medlem eller så var den det ikke. Andenæs trekker frem følgende momenter som spesielt viktige:

- Arbeidets krigsviktighet. Det ble vurdert som mer alvorlig å ha arbeidet ved en flyplass eller et festningsanlegg enn ved mer sivile arbeider knyttet til kraftverk, jernbane³⁰ eller vei, fordi de førstnevnte var mer direkte knyttet til militære mål.

- Arbeidets frivillighet. Dersom arbeideren selv eller selskapet hadde tatt initiativ til arbeidet eller takket ja til det uten å ha blitt tvunget, var dette et skjerpene moment ved straffutmålingen.

- Om firmaet var etablert før krigen eller om det ble etablert underveis. Dersom det ble etablert underveis var sjansene større for at det var med den hensikt å profitere på okkupasjonen.

²⁷ Lemmes 2008: 158-164

²⁸ Krogslund 2012: 68-72, 78-81

²⁹ Solem 1945: 51

³⁰ Det er interessant at Andenæs omtaler jernbanearbeid som «sivilt» i 1979, da Normann-sakens utfall i Høyesterett sier det motsatte. Dette blir diskutert senere i teksten.

Det må nevnes her at mange førkrigsetablerte firmaer søkte å utvide sin virksomhet i krigsårene for å profitere.

- Arbeidets tidspunkt. Dess senere i krigen en startet arbeidet, dess mer alvorlig ble det ansett. Dette fordi situasjonen ble mer og mer avklart, noe som resulterte i at en måtte kunne forvente at arbeiderne visste hva de gjorde. Fra krigsutbruddet til rundt 1942 snakker en derfor gjerne om «rettsforvirring», som gjorde at påtalemyndighet og domstol ikke fant det rimelig å straffe dem som hadde drevet forretninger med okkupasjonsmakten i denne perioden, dersom det da ikke var andre skjerpene momenter.³¹ For å kunne straffes måtte en blant annet oppfylle krav om subjektiv skyld, hvilket innebærer at den tiltalte må ha vært eller burde ha vært klar over at handlingen var ulovlig. Når den nasjonale motstandskampen hadde etablert seg, regner en derfor med at de tiltalte i økonomiske landssviksaker oppfylte de subjektive vilkårene for straff fordi en kunne forvente at de forstod hva de gjorde og dets konsekvenser.³²

Motivasjonen for å arbeide var med andre ord essensiell for domstolens vurdering av hvorvidt bistanden var tilbørlig eller utilbørlig, hvilket gjør det hensiktsmessig å anvende Hetlands typologi for motiverende faktorer. I tillegg til den nevnte ideologiske motivasjonen, består den også av «interessemaksimerende», «pragmatisk» og «tvangsbasert» kollaborasjon. Den interessemaksimerende kollaboratør samarbeidet frivillig med okkupasjonsmakten for å forbedre sin egen posisjon, for eksempel ved å tjene penger eller oppnå andre fordeler. Den pragmatiske valgte samarbeid fordi dette var det minste ondet, og fordi det var nødvendig for å holde hjulene i gang under okkupasjonen, mens den tvangsbaserte kollaborasjonen kom til som følge av frykten for de represaliene som kunne oppstå dersom man nektet.³³ Når dette er sagt, må det nevnes at det forekom at tvangsbasert kollaborasjon utviklet seg til å bli interessemaksimerende, ved at en først utførte arbeid under tvang og senere gjorde arbeid på frivillig basis.³⁴ Virksomhet som i utgangspunktet ikke var å anse som utilbørlig kunne med andre ord utvikle seg til å bli det. Dessuten har Dag Ellingsen vist at firmaer, især de større som hadde sakførerhjelp og dermed bedre forutsetninger for å kunne forberede et rettsoppgjør, selv «ba om å bli tvunget» ved at kontraktene ble omgjort til befalinger.³⁵

³¹ Andenæs 1979: 137-138

³² Se straffeloven av 1902s kapittel 3, bl. a. §§ 40, 42 og 57.

³³ Hetland 2014: 2; Simonsen 2016: 29

³⁴ Justis- og Politidepartementet 1962: 105

³⁵ Ellingsen 1993: 88

1.2 Landssvikoppgjøret

Vi har ikke rett til å legge til grunn vår egen oppfatning nå, etter en vunnet krig, av hvordan folk burde ha forholdt seg. Vi må søke å sette oss inn i forholdene og tankegangen hos folk den gang, i april 1940 og utover okkupasjonsårene.³⁶

Dette utsagnet fra riksadvokat Sven Arntzen i Den Norske Dommerforening i september 1946 kunne like gjerne vært hentet fra en metodebok for historiestudenter. Han etterlyste *historisering* av hendelsene – at man må forstå fortiden på dens egne premisser. I dette foredraget talte Arntzen om de økonomiske landssviksakene og hvorfor det var så dårlig fremgang i dem. Det er et av temaene som vil bli diskutert i dette underkapitlet, som først vil redegjøre for oppgjørets forberedelser, juridiske grunnlag og debatten omkring dette, dernest diskutere aspekter som var eksepsjonelle for den økonomiske delen og avrundes med en drøfting av rettsoppgjøret som rettslig og historisk problem.

Landssvikoppgjørets forberedelser startet i London allerede i 1941, da en komité ledet av jurist og professor i sosialøkonomi Wilhelm Keilhau utarbeidet utkastet til den første provisoriske anordningen.³⁷ Komiteen ønsket å forsikre seg om at en kunne dømme de vanlige NS-medlemmene for landsforræderi, men minstestrafen etter straffelovens § 86 om bistand til fienden var tre år, hvilket ville være en for streng straff for passivt medlemskap i et politisk parti. Resultatet av arbeidet ble den provisoriske anordningen av 22. januar 1942, som senere ble avløst av den mer omfattende landssvikanordningen av 15. desember 1944. Denne var utarbeidet av Hjemmefrontens ledelse og dannet sammen med straffelovens §§ 86 og 98 det juridiske grunnlaget for rettsoppgjøret.³⁸

At Hjemmefrontens ledelse spilte en sentral rolle i oppgjørets forberedelser og gjennomføring har det i ettertiden høstet kritikk for. Kombinasjonen motstandsmann, jurist og/eller politiker var vanlig, med fremtredende eksempler som den nevnte Arntzen, Hjemmefrontens leder og høyesterettsjustitiarius Paal Berg, høyesterettsdommerne Ferdinand Schjelderup og Erik Solem, i tillegg til forsvars- og senere justisminister Jens Chr. Hauge.³⁹ Etter

³⁶ Arntzen, *De økonomiske landssviksaker*, tale trykket i Riksadvokatens Meddelelsesblad 1946a: 2

³⁷ Andenæs 1979: 115

³⁸ Ibid.; Dahl & Hagen 1995: 242

³⁹ Figueiredo 2001: 329; Graver 2015: 65; Et overgangsoppgjør (engelsk: transitional justice) er en betegnelse på de rettslige, politiske og sosiale oppgjørene som finner sted i overgangen mellom diktatur og demokrati. På grunn av

dagens praksis ville alle nevnte dommere blitt regnet som inhabile på grunn av deres rolle under oppgjørets forberedelser. Imidlertid handlet ikke folkets samtidige kritikk av oppgjøret om inhabile høyesterettsdommere, men om at oppgjøret ikke var raskt og strengt nok overfor alle som på et eller annet vis hadde støttet okkupasjonsmakten, som er symptomatisk i et overgangsoppgjør som finner sted straks etter overgangen.⁴⁰ De som mente en ikke måtte være for strenge fikk tilnavnet «silkefronten», som stod i motsetning til «isfronten», de som ønsket en streng linje.⁴¹

Et av isfrontens argumenter for et strengt oppgjør var å forhindre at befolkningen utførte selvtukt overfor personer mistenkte for landssvik.⁴² Dette argumentet ble avvist av jurister som Jon Skeie og J.B. Hjort fordi de mente at de som var i fare for dette allerede var fengslet, og at det var bedre at det skjedde «et og annet drap» enn at rettssikkerheten ble kompromittert. Nåværende jusprofessor Hans Petter Graver mener de lave kravene en stilte til rettssikkerheten i oppgjøret la grunnlaget for autoritære momenter i senere lovgivning,⁴³ men silkefrontens kritikk, som blant annet ble fremmet av nevnte Skeie, landets eneste professor i strafferett, og hans arvtager Johs. Andenæs, ble i stor grad ignorert. Likevel hadde den antagelig en viss modererende kraft, illustrert ved endringene som ble gjort i den nye provisoriske landssvikanordningen av 3. august 1945.⁴⁴ I det følgende vil anordningens konsekvenser for den økonomiske delen av oppgjøret diskuteres.

I kommentarene til landssvikanordningen av 1944 hevdet Erik Solem at formålet med den blant annet var å bøte på straffelovgivningens mangler på det økonomiske feltet.⁴⁵ Denne problemstillingen var også tema i høyesterettsdommer Einar Løchens foredrag i Den norske juristforening i Stockholm i januar 1944, hvor han argumenterte for hvordan de økonomiske forbryterne kunne behandles i oppgjøret, med henvisninger til straffelovens § 86 og kommentarer fra Peder Kjerschow og Jon Skeie. Det fremgår at selv den som indirekte styrker

oppgavens rammer er det ikke funnet plass til å inkludere et overgangsrettsperspektiv i denne studien, men det vil bli reflektert noe omkring teamet i konklusjonskapitlet.

⁴⁰ Graver 2015: 84, 80; Elster 2004: 149

⁴¹ Andenæs 1979: 61

⁴² Figueiredo 2004: 33

⁴³ Graver 2015: 79-80 viser her til beredskapslovene av 1950, hvor Kongen (dvs. Kongen i statsråd, altså regjeringen) fikk myndighet til å gjennomføre en rekke tiltak dersom ny krigssituasjon skulle oppstå.

⁴⁴ Endringene gjaldt blant annet lempning i det solidariske erstatningsansvar for NS-medlemmer, se Andenæs 1979: 122-123

⁴⁵ Solem 1945: 37-38

fiendens stridsevne, for eksempel ved mattilførsel, er skyldig i å yte fienden utilbørlig bistand. Løchen mente derfor at straffeloven favnet for bredt og at det var behov for supplerende straffebestemmelser hvor en begrenset dens omfang. I første omgang foreslo han at lovverket måtte søke å ramme dem som ga okkupasjonsmakten *krigsviktig* bistand, en begrensning som kommer til syne i praksisen av utilbørlighetsbegrepet i rettsoppgjøret.⁴⁶ På dette viset fungerte landssvikanordningen som en nyansering av str. § 86, fordi det var strengere krav til hva som ble ansett som rettsstridig virksomhet.

Straffeloven av 1902 hadde altså definert hva som var å anse som utilbørlig bistand til fienden i krig. Problemet var at en ikke hadde tatt høyde for utfordringene som oppstod etter en langvarig okkupasjon, hvor omfattende kollaborasjon mellom okkupant og okkupert hadde vært uunngåelig. For det første var minimumsstraffene for strenge, og for det andre ville en bli nødt til å straffeforfølge et altfor stort antall mennesker.⁴⁷ I dag er det anslått at så mange som 200 000 nordmenn kan ha arbeidet for tyskerne, og dermed bidratt til deres krigføring i større eller mindre grad.⁴⁸ Landssvikanordningen ga nye straffebestemmelser for de økonomiske landssvikerne, både i form av hva en skulle straffes for og hvordan en skulle straffes. Dette gjorde det imidlertid ikke enklere å avgjøre skyldspørsmålet, fordi grensen mellom rettmessig og rettsstridig virksomhet var så kompleks at det ga rom for meningsforskjeller.⁴⁹

Etter landssvikanordningens av 1944 § 2 nr. 3 var utilbørlig bistand definert som følger:

Den som etter 8. april 1940 har utført eller deltatt i ervervsmessig virksomhet for fienden på slik måte eller under slike omstendigheter at forholdet må anses utilbørlig. Som utilbørlig bør forholdet i alminnelighet anses bl. a. dersom den ervervsdrivende selv har innledet forbindelsen med fienden eller arbeidet i nær forståelse med ham eller har søkt å påskynde eller utvide virksomheten uten å være tvunget til det eller har søkt fiendtlig hjelp for å hindre eller vanskeliggjøre kontroll eller rettsforfølgning eller har skaffet seg eller andre utilbørlig pris eller fortjeneste eller andre utilbørlige fordeler.⁵⁰

Klart var det at ikke all bistand som kom tyskerne til gode var utilbørlig. For eksempel har en okkupasjonsmakt etter Landkriksreglementets artikkel 52 i Haag-konvensjonen av 1907 rett til å kunne rekvirere enkelte former for arbeidskraft. Grensen her gikk ifølge lagmannsrettsakfører Ole Thorleif Røed ved at okkupanten kun kunne kreve arbeid den hadde

⁴⁶ Løchen 1991: 107-108

⁴⁷ I denne sammenheng kan det være verdt å merke seg høyesterettsadvokat Albert Wieseners kritikk av landssvikoppgjøret. Han spør i *Seierherrens justis* (1964) hvorfor man unnskylder seg med at rettsapparatet ikke hadde kapasitet til å ta fatt på alle tyskerarbeiderne, mens dette tydeligvis ikke var et problem overfor å straffeforfølge alle NS-medlemmer.

⁴⁸ Kroglund 2012: 75

⁴⁹ Justis- og Politidepartementet 1962: 279

⁵⁰ Solem 1945: 51

behov for og herunder ikke arbeid av militær karakter, idet art. 52 sier at arbeiderne ikke kan pålegges å ta del i krig mot eget fedreland.⁵¹ Forvirring omkring disse reglene oppstod som følge av høyesterettsadvokat Kristen Johansens fortolkning i mai 1940, da han gikk langt i å hevde at de legitimerede omtrent all tenkelig bistand til fienden, en tolkning Røed etter krigens slutt karakteriserte som avskrekkende.⁵²

Spørsmål omkring det folkerettslige var kun én av flere ting som kompliserte det økonomiske oppgjøret, sammen med kapasitetsproblemer og utfordringene med å få klarlagt de faktiske forhold.⁵³ I tillegg kom utfordringen med å definere hva som var utilbørlig ervervsmessig virksomhet, som vil diskuteres i dette prosjektet med fokus på arbeid ved Nordlandsbanen. Ved første øyekast kan lovteksten synes klar nok, og i mange tilfeller var den også det, slik at det var bevisbyrden som ble påtalemyndighetens største utfordring. I andre tilfeller var det usikkerhet og uenighet mellom ulike politidistrikter, domstoler og andre markante stemmer om skillelinjen mellom det tillatelige og utillatelige. Når retten avgjorde at ens virksomhet var utilbørlig, kunne gjerningsmennene i teorien idømmes de samme straffer som alle andre landssvikere: Dødsstraff, frihetsstraff, tvangsarbeid, bøter eller rettighetstap.⁵⁴ Ifølge tall fra Statistisk Sentralbyrå ble 672 av de totalt 3355 økonomiske landssvikere idømt fengselsstraff, 2304 bøtelagt, mens 105 ble idømt tvangsarbeid. Rettighetstap, som gjerne ble kombinert med annen straff, ble eneste straff for 358 av de økonomiske landssvikere.⁵⁵ I tillegg kom bestemmelsene om inndragning av krigsfortjeneste, som kunne skje også uten tilknytning til straffbare forhold. Her ble en streng linje holdt frem til 1949, da en høyesterettsdom gjorde at en begynte å fastsette størrelsen på inndragningene etter hvor mye den dømte hadde mulighet til å betale.⁵⁶

Denne oppmykningen er typisk i overgangsoppgjør og viser trenden også i det norske oppgjøret, hvor tendensen var at domstolene ble mer bevisste på å vurdere handlinger i lys av sin samtid. Høyesterettsdommer Fougner uttalte eksempelvis i 1949 at det som følge av mer kunnskap om hvor utstrakt det økonomiske samarbeidet mellom norske myndigheter, næringsliv

⁵¹ Foredrag av Ole Thorleif Røed 6. mars 1947 for påtalemyndighetens embetsmenn og aktorer, gjengitt i Riksadvokatens Meddelelsesblad 1947d

⁵² Espeli, Næss & Rinde 2008: 194-195; Røed 1946: 3

⁵³ Andenæs 1979: 134

⁵⁴ Ellingsen 1993: 127-128

⁵⁵ Justis- og Politidepartementet 1962: 239; Statistisk Sentralbyrå 1954: 16

⁵⁶ Bue 2004: 177

og okkupasjonsmakt hadde vært, kunne det være nødvendig med en «noe forsiktigere anvendelse av de gjeldende straffebestemmelser vedkommende økonomisk landssvik enn det ut fra forholdene for, for eksempel, 3 år siden kanskje var naturlig å regne med».⁵⁷ Fougner argumentasjon, påpeker Sandmo, var analytisk og bar ikke preg av følelser slik typisk hadde vært tidligere i oppgjøret.⁵⁸ Dette er illustrerende for «den tidsutstrakte dimensjonen» Ivo de Figueiredo omtaler i *Et rettferdig oppgjør?*, hvor han drøfter rettferdighetsproblemer som knytter seg til variasjon i straffereaksjoner mot samme type gjerning. En slik utvikling er ikke nødvendigvis urettferdig, fordi det er naturlig i en rettstat at en blir dømt mildere etter hvert som tiden går. Spørsmålet de Figueiredo stiller er hvorvidt den tidsutstrakte variasjonen var et uttrykk for dette rettsstatlige idealet, eller om den heller viser at rettsoppgjøret var preget av praktiske hensyn og emosjonelt press – om oppmykningen var en innrømmelse av at straffene var for harde i utgangspunktet. Videre preget også «den romlige dimensjonen» oppgjøret, som var variasjon etter geografi eller hvilken domstol en ble dømt i.⁵⁹ I dette prosjektet vil den komme til syne ved ulik avgjørelse i samme sak i ulike domstoler og ulike vurderinger av Nordlandsbanens krigsviktighet.

1.3 Forskningsstatus om økonomisk kollaborasjon og landssvikoppgjøret i Norge

Det meste av forskningen om norsk okkupasjonshistorie har vært konsentrert om 9. april, NS og motstandskamp – om heltene og svikerne. Det har blitt hevdet at den nasjonale konsensus som vokste frem i krigsårene har preget etterkrigstidens historieskriving og bidratt til fortregelse, fortielse og tabuisering av de mer problematiske sider ved okkupasjonshistorien, og at norsk krigshistorie og etterkrigsoppgjøret ble kuppet av motstandsbevegelsen, som formet vår oppfatning av perioden.⁶⁰ I sin doktoravhandling om fremstillingen av okkupasjonshistorien i norske historiebøker påpeker Synne Corell hvordan verket *Norge i krig* (1947-1950), redigert av

⁵⁷ Rt-1949-640 1949

⁵⁸ Sandmo 2005: 350

⁵⁹ Figueiredo 2004: 42-44

⁶⁰ Fure 1999: 32; intervju på klassekampen.no med Lars-Erik Vaale, bidragsyter i prosjektet *Å overkomme fortiden*, i Sjøli 2004; Siden dette er en masteroppgave tilhørende lektorprogrammet i historie, er det et krav at oppgaven skal ha «profesjonsrelevans» som kommer frem i oppgaven. I denne oppgaven vektlegges denne her, ved at historiografien om andre verdenskrig i Norge kan knyttes til flere kompetansemål, blant annet «undersøke hvordan egne forestillinger om fortiden er blitt formet og diskutere hvilke faktorer som gjør at mennesker kan ha forskjellige oppfatninger om fortiden» (se udir.no). En lengre diskusjon om profesjonsrelevansen har jeg ikke fått inntrykk av at er nødvendig, og det vil derfor heller ikke inkluderes siden det ikke er relevant for oppgaven.

Magne Skodvin med blant andre Einar Gerhardsen og Jens Chr. Hauge i redaksjonsrådet, konstruerer et «vi»-fellesskap som var identitetsskapende. Dette konstruerte «vi-fellesskapet» er også tilstede i åttebindsverket *Norges krig* som utkom i 1980-årene.⁶¹ Stein Uglevik Larsen skriver i innledningen til boken *I krigens kjølvann* at motstandskampens dominans har ført til at en har glemt de områder hvor det var fravær av motstand.⁶²

Økonomisk kollaborasjon og den økonomiske delen av landssvikoppgjøret er blant de områdene som har blitt viet lite oppmerksomhet i norsk okkupasjonsforskning. De som ble prioritert i oppgjøret – som torturister, frontkjempere og ledende NS-medlemmer – ble også prioritert i historieskrivingen, og med noen unntak er det først de siste tiårene at temaene gravis har kommet frem i søkelyset. I det følgende vil den viktigste litteraturen på områdene bli presentert, inkludert verdifulle bidrag fra jurister og historisk orienterte sosiologer. Først vil den tidlige litteraturen kommenteres, deretter de viktigste bidragene og så den nyeste forskningen på området, inkludert masteroppgaver. Til slutt vil litteratur om Nordlandsbanens krigshistorie legges frem, fordi den bidrar til å forklare den konteksten de utvalgte entreprenørene arbeidet i.

Tidligere i denne teksten er det skrevet om «silkefrontens» tidlige kritikk av rettsoppgjøret, med prominente stemmer som Johs. Andenæs og Jon Skeie. Denne kritikken var dog ikke spesielt rettet mot behandlingen av de økonomiske forbryterne, men konsentrert om temaer som landssvikanordningenes gyldighet og den strenge straffen mot de passive NS-medlemmene, og bør leses som juridiske debattinnlegg heller enn analyser av oppgjøret. De første til å rette oppmerksomheten mot de økonomiske kollaboratørene, var Helge Krog og Oliver H. Langeland, som begge hadde drevet forskjellige former for motstandsarbeid under krigen. Krog ga ut *6-te kolonne* allerede i 1944, hvor han hevdet at Hjemmefronten og næringslivet profitterte på okkupasjonen. Denne ble gitt ut på ny med kritikk av rettsoppgjøret i 1946, med det budskap at de økonomiske forbryterne ble for mildt behandlet. Langelands bøker *Dømmer ikke* (1948) og *Forat I ikke skal dømmes* (1949) kritiserte hovedsakelig Nygaardsvold-regjeringens forsvarspolitikkk før invasjonen, men støtter Krog i at krigsprofitørene ble behandlet for skånsomt. Her er det verdt å bemerke at kritikken hovedsakelig er rettet mot myndighetenes og næringslivstoppenes holdninger overfor tyskerne, selv om spesielt Langeland fremhever at

⁶¹ Corell 2009: 1-3, 47-48, 50-56, 115, 127-128

⁶² Larsen 1999:21

den «vanlige» tyskerarbeider også slapp for lett.⁶³ Kritikkk fremmes også av Terje Valen i boken *De tjente på Krigen: Hjemmefronten og kapitalen* fra 1974, hvor Hjemmefrontens passive linje kritiseres på grunnlag av at flere av dem som bidro i utformingen av oppgjøret også hadde forbindelse til selskaper som tjente på krigen.⁶⁴ En innvending mot Valens teori er at lovverket overfor de økonomiske landssvikerne, som korrekt nok var påvirket av Hjemmefronten, var tilstede.

Et tidlig og godt bidrag til den juridiske debatten var *Det økonomiske landssvikoppgjør* (1947) av høyesterettsdommer Einar Corneliussen, som blant annet reflekterer omkring hvilket arbeid som var utilbørlig.⁶⁵ Videre tilbyr *Om landssvikoppgjøret* (1962) mye nyttig tallmateriale og informasjon om hvordan de økonomiske sakene ble behandlet i domstolene. Denne innstillingen inneholder en historisk innledning ført i pennen av Magne Skodvin, men er i hovedsak et kvantitativt arbeid og ingen historisk eller juridisk analyse av oppgjøret.⁶⁶ Den første grundige gjennomgangen av rettsoppgjørets mange sider ga Johs. Andenæs i *Det vanskelige oppgjøret* i 1979. Her drøftes både det faktiske og rettslige grunnlaget for oppgjøret og kritikken det har møtt i ettertid. I et eget kapittel diskuterer han oppgjøret mot profitørene og tyskerarbeiderne, som han omtaler som den vanskeligste delen av oppgjøret.⁶⁷ Andenæs' bok er den eneste omfattende juridiske behandlingen av rettsoppgjøret, og hans vurderinger er verdifulle for å forstå utfordringene både ved rettsoppgjøret generelt og dens økonomiske del spesielt.

I 1993 kom boken *Krigsprofitørene og rettsoppgjøret* forfattet av sosiolog Dag Ellingsen. Dette er den første og eneste boken som i sin helhet er viet entreprenørene og behandlingen av dem i landssvikoppgjøret. Ellingsen beskriver enkeltskjebner og sammenligner entreprenører av forskjellig størrelse og deres samarbeid med tyske myndigheter, og har vært til inspirasjon for senere forskning på området. Ellingsens hovedfunn er at domstolene gjorde forskjell på Jørgen Hattemaker og Kong Salomo – at småskalaprofitørene ble dømt strengere enn de store og kjente, som hadde råd til dyktige advokater under og etter okkupasjonen.⁶⁸

Fra historikerhold er *Et rettferdig oppgjør?* fra 2004 det viktigste bidraget til

⁶³ Krog 1946; Langeland 2009; Langeland 2010

⁶⁴ Valen 1974

⁶⁵ Corneliussen 1947

⁶⁶ Justis- og Politidepartementet 1962

⁶⁷ Andenæs 1979: 134

⁶⁸ Ellingsen 1993

oppgjørslitteraturen. Boken er redigert av Hans Fredrik Dahl og Øystein Sørensen og inngår i bokserien *Å overkomme fortiden*.⁶⁹ Den inneholder bidrag fra en rekke historikere om forskjellige aspekter ved rettsoppgjøret, inkludert et kapittel om det økonomiske oppgjøret skrevet av Svein Bue.⁷⁰ Fokuset her ligger imidlertid mest på Erstatningsdirektoratets virksomhet og på hvordan staten sørget for å oppspore og sikre verdiene de gjorde krav på, og har derfor en vinkling som ikke er direkte relevant for dette prosjektet. Mer relevant er Ivo de Figueiredos kapittel om rettsoppgjøret som rettslig og historisk problem, hvor han blant annet diskuterer problemstillinger knyttet til om oppgjøret var rettferdig eller ikke.⁷¹ I samme bokserie inngår også Jon Elsters bok *Oppgjøret med fortiden*, Berit Nøklebys *Krigsforbrytelser* om utenlandske krigsforbrytere i rettsoppgjøret og Lars-Erik Vaales *Dommen til døden*. Den sistnevnte tilbyr interessante perspektiver også for dette prosjektet, fordi holdningsendringene omkring dødsstraff i perioden 1945-1950 illustrerer hvordan folkets vrede overfor de landssviksiktete etter hvert avtok, hvilket gjenspeiles i hvordan de ble straffet.⁷² Den nevnte *I krigens kjølvann* (1999) redigert av Stein Uglevik Larsen presenterer en rekke viktige bidrag til de mindre studerte sidene ved okkupasjonen og dens ettervirkninger, heriblant en artikkel om kollaborasjon og oppgjøret skrevet av Ole Kristian Grimnes.⁷³ Hans forklaring av kollaborasjonsbegrepet og de forskjellige formene for kollaborasjon er sentrale i dette prosjektets forståelse av begrepet (se 1.1). I tillegg er økonomisk kollaborasjon og landssvikoppgjøret gitt oppmerksomhet av Erling Sandmo i bind II av *Siste ord: Høyesterett i norsk historie 1815-1965* og Harald Espeli i *Våpendrager og Veiviser: Advokatenes historie i Norge*.⁷⁴

De siste årene har det kommet hyppigere tilskudd til litteraturen om økonomisk kollaborasjon og/eller rettsoppgjøret. Begge temaer dekkes i Ketil Gjølme Andersens *Flaggskip i fremmed eie* (2005) om Norsk Hydros historie fra firmaets opprettelse i 1905 til og med rettsoppgjøret. Andersen viser her hvordan Norsk Hydro opptrådte i krigsårene og hvordan landssvikpolitiets mangelfulle etterforskning til slutt gjorde at saken ble henlagt i 1950.⁷⁵ Særlig relevant her er Nina Kroglunds *Hitlers norske hjelpere* fra 2012, hvor krigsprofitørene er viet

⁶⁹ Dahl & Sørensen 2004

⁷⁰ Bue 2004: 160-192

⁷¹ Figueiredo 2004: 30-51

⁷² Elster 2004; Nøkleby *ibid.*; Vaale *ibid.*

⁷³ Grimnes 1999

⁷⁴ Sandmo 2005: 323—355; Espeli, Næss & Rinde 2008: 217-244

⁷⁵ Andersen 2005

mye oppmerksomhet. Selv om det her er mest fokus på storindustrien og de store entreprenørene, blir også de «vanlige» tyskerarbeiderne og småskalaprofitørene skrevet om.⁷⁶ At storindustrien er vektlagt er symptomatisk for mye av litteraturen som etter hvert har kommet, som i Anette H. Storeides *Norske krigsprofitører* (2014) om aktørene som var innblandet i lettmetallindustrien. Også rettsoppgjøret mot enkelte av aktørene er gitt oppmerksomhet, og hun støtter seg til Ellingsens argument om at de store selskapene ble behandlet mildt sammenlignet med de mindre.⁷⁷ Det hittil siste bidraget er *Profitørene* (2017) av journalist Ola Karlsen. Økonomisk landssvik eksemplifiseres her ved hjelp av 14 tilfeller av varierende størrelse, hvor de fleste også var NS-medlemmer. Dessverre har ikke forfatteren ført referanser underveis i teksten, hvilket gjør det utfordrende å anvende den, tatt i betraktning at den heller ikke er skrevet av en faghistoriker. Det er likevel interessant at de økonomiske landssvikene har fått journalisters interesse.⁷⁸

I tillegg til de overnevnte, er det de senere årene blitt skrevet interessante masteroppgaver, doktoravhandlinger og bøker om de økonomiske kollaboratørene og rettsoppgjøret, med fokus på byggingen infrastruktur i Nord-Norge. Det første eksempelet på dette er *Krigskollaboratører eller jernbaneingeniører?* (2013), hvor Silje Løvstad Thjømøe undersøker hvordan NSB samarbeidet med tyske myndigheter og om dette skjedde under tvang, hvilket hun konkluderer med at det ikke gjorde.⁷⁹ NSBs rolle var også tema i Bjørn Westlies *Fangene som forsvant* (2015), som gir et godt bilde av hvorfor Nordlandsbanen var viktig for tyskernes krigføring, av hvordan NSB manøvrerte for å beholde kontrollen over byggingen og hvordan de i ettertid forsøkte – og lyktes – med å legge lokk på denne delen av sin egen historie.⁸⁰ Det tyske jernbaneprosjektet er også tema i Finn Rønnebus *Et skammens eventyr* fra 2017, som også konsentrerer seg om hvordan lokalbefolkningen tilpasset seg okkupantens virksomhet.⁸¹ I 2014 undersøkte Anders Fagerbakk Statens vegvesens rolle i oppgaven *Uante muligheter og blodige veier*, hvor konklusjonen er at Vegvesenet bedrev en form for pragmatisk, administrativ kollaborasjon. Samme år kom også Pål Nygaards *Store drømmer og harde*

⁷⁶ Krog Lund 2012

⁷⁷ Storeide 2015

⁷⁸ Karlsen 2017

⁷⁹ Thjømøe 2013

⁸⁰ Westlie 2015

⁸¹ Rønnebu 2017

realiteter om veibygging og biltrafikk i Norge mellom 1912 og 1960, hvor Statens vegvesens handlinger under okkupasjonen og hvordan de forholdt seg til dem etterpå ligger under lupen.⁸² Om økonomisk kollaborasjon og Nordlandsbanen har også Marte Langstrand skrevet i masteroppgaven *Legitimitetens grenser* fra 2017, hvis formål var å studere to norske entreprenørfirmaers rolle under okkupasjonen og vurderingen av deres bistand i rettsoppgjøret.⁸³

Det vil også være nødvendig å anvende litteratur om de sentrale tyske aktørene, især Organisation Todt, og her er doktoravhandlingene til Gunnar Hatlehol og Torgeir Sæveraas fra 2015 og 2017 omfattende bidrag. I tillegg vil Historisk tidsskrift i august 2018 utgi et temanummer om Organisation Todts rolle som byggherre i Norge under okkupasjonen, hvor artikkelmanus skrevet av Hans-Otto Frøland og Ketil Gjølme Andersen bidrar til innsikt om henholdsvis OTs rolle i Norge generelt og i arbeidet med Nordlandsbanen spesielt.⁸⁴ Frølands artikkel viser hvordan OT gradvis tok over for Reichskommissariatet og Wehrmacht som byggherre i Norge, mens Andersens fokus er på OT og byggingen av jernbanen i Nord-Norge.

1.4 Problemstillinger, metode og kildegrunnlag

I de kommende avsnittene vil studiens hoved- og underproblemstillinger presenteres, før det redegjøres for metodisk tilnærming og kildegrunnlag.

Det er behandlingen av økonomisk kollaborasjon i rettsoppgjøret som i hovedsak skal studeres i denne studien. Begrepet «utilbørlig» vil stå særlig sentralt, og begrepets foranderlige meningsinnhold i økonomiske landssviksaker underveis i oppgjøret vil analyseres. I denne analysen vil det være nødvendig å fokusere på både kollaboratørene, politiet, påtalemyndigheten og domstolenes anvendelse av begrepet. Hva ble vektlagt? Hva var partene enige og uenige om? Ble sammenlignbare saker likebehandlet? Hvis ikke, hva var årsaken? En utilbørlighetsvurdering var påvirket av en rekke årsaker, heriblant arbeidets frivillighet, krigsviktighet, tidsdimensjonen og den romlige dimensjonen. De to første er selvfølgelig, men de to sistnevnte trenger avklaring. Tid tas her hensyn til både i forbindelse med arbeidets tidspunkt (se kapittel 1.1) og slik de Figueiredo omtaler «den tidsutstrakte dimensjonen» (se kapittel 1.2). Den romlige dimensjonen er også todelt, fordi både forskjeller i geografi og forskjeller i instanser inngår i

⁸² Nygaard 2014

⁸³ Langstrand 2017

⁸⁴ Frøland 2018 (manus under publisering); Andersen *ibid.*

begrepet (se også kapittel 1.2).

Studien vil besvare én overordnet problemstilling (1) i tillegg til underproblemstillinger (2 og 3) tilhørende hvert kapittel. Disse lyder som følger:

- 1) Hvordan og hvorfor utviklet praktiseringen av utilbørighetsbegrepet seg i økonomiske landssviksaker i løpet av rettsoppgjøret?
- 2) Hva motiverte selskapene til å ta arbeid for okkupasjonsmakten, og hvor bevisste var de om kriteriene for utilbørighet?
- 3) Hvilken betydning hadde et arbeids «krigsviktighet» for utilbørighetskarakteristikken, og hvordan ble Nordlandsbanen vurdert som et krigsviktig moment under og etter okkupasjonen?

Analysen vil bygge på komparativ metode. I utgangspunktet bygger all historisk undersøkelse på komparasjon – eller sammenligning – på et eller annet nivå, fordi en eksempelvis ikke kan hevde at en stat hadde et strengt rettsoppgjør uten at en dermed har sammenlignet dette med andre rettsoppgjør. Komparativ metode er imidlertid noe mer enn bare den implisitte komparasjonen som oppstår når en setter noe i forhold til noe annet, og nettopp som følge av metodens systematiske elementer kan den være verdifull i historisk analyse, ved at den kan bidra til å oppdage særtrekk ved undersøkelsesobjektene eller å danne grunnlag for generelle slutninger.⁸⁵

For å gjennomføre en vellykket komparativ undersøkelse, kreves et grundig forarbeid og mye kunnskap om undersøkelsesobjektene- og konteksten, slik at de variablene det er hensiktsmessig å undersøke innlemmes og de øvrige utelates.⁸⁶ I denne studien, hvor påtalemyndighet og domstolars avgjørelser skal undersøkes, vil enkelte av disse variablene gi seg selv, fordi retten allerede har vurdert dem, med et arbeids krigsviktighet som et eksempel. Likevel er det viktig å ta høyde for variabler som ikke fremgår direkte av rettsdokumentene, som de romlige og tidsutstrakte dimensjonene (se kapittel 1.3). En metodisk utfordring blir derfor å velge hvilke variabler som skal inngå i komparasjonen og deretter avgjøre hvordan de skal vektas mot hverandre. Melve påpeker at historikere, i motsetning til samfunnsvitere, sjelden inkluderer mer enn to variabler fordi abstraksjonsnivået øker med antallet. Dersom en holder antallet variabler lavt, blir det enklere å sammenligne uten å overse kompleksiteten som

⁸⁵ Kjeldstadli 1988: 435; Hundstad 2013: 5-7

⁸⁶ Kjeldstadli 1988: 445; Hundstad 2013: 10

kjennetegner historiske fenomener.⁸⁷ I denne studien vil fire variabler inkluderes i analysen: frivillighet, krigsviktighet, den tidsutstrakte dimensjonen og den romlige dimensjonen, hvor både geografi og ulike instanser inngår. Metoden vil bidra til å vise kontrastene i hvordan firmaer som bistod okkupasjonsmakten i tilsynelatende likt arbeid ble behandlet.

For å få et bilde av fortiden som gir så presise svar som mulig, bør den studeres både fra et «aktørsynspunkt» og et «struktursynspunkt». Denne studien vil hovedsakelig presenteres fra et aktørsynspunkt, men samfunnets strukturelle påvirkningskraft er ikke glemt. Aktørsynspunktet viser til analyse av forskjellige former for handlinger som kan bidra til økt forståelse om hvorfor folk i fortiden handlet slik de gjorde. Kjeldstadli skiller mellom *intensjonale handlinger*, *vanemessige handlinger*, *massehandlinger* og *prosesser der både mål og midler gir seg etter hvert*. Førstnevnte henviser til handlinger som er styrt av intensjonen, formålet, som for eksempel at NN kollaborerte med okkupasjonsmakten for å tjene penger. NNs kollaborasjon kan også forklares ut ifra et vaneperspektiv, at han kollaborerte med tyskerne fordi han simpelthen tok det arbeidet han kunne få slik han hadde gjort tidligere. Videre kan kollaborasjonen også ha oppstått som følge av kollektiv adferd – massehandlinger som et resultat av at enkeltpersoner gjør som «alle andre». Den siste formen for handling, der mål og midler gir seg etter hvert, kan for eksempel forklare tilfeller der kollaborasjonen i utgangspunktet har vært resultat av tvang og utviklet seg til å bli frivillig. Alle disse handlingsformene vil til en viss grad være preget av samfunnsstrukturer. For eksempel vil selv frivillig kollaborasjon ha et element av strukturell tvang i seg, fordi den foregikk under en ufrivillig okkupasjon. Kjeldstadli skiller mellom *materielle*, *sosiale*, *kulturelle* og *naturgitte* strukturer. Spesielt de sosiale og kulturelle strukturene vil vise seg innflytelsesrike i denne studien, både med tanke på analysen av aktørene *under* og *etter* okkupasjonen. Eksempelvis må norske, rettsstatlige prinsipper som preget rettsoppgjøret sies å være resultat av sosiale og kulturelle strukturer som gjorde at det skilte seg fra andre rettsoppgjør, samtidig som enkeltaktørers ulike meninger om enkeltsaker, som jernbaneanleggenes krigsviktighet, preget rettsoppgjørets gang.⁸⁸

Den metodiske tilnærmingen i denne studien vil være kvalitativ og hermeneutisk i form av tekstanalyse med det formål å tolke meningsinnholdet i dokumenter.⁸⁹ Undersøkelsen vil

⁸⁷ Melve 2009: 65-67; Melve & Ryymin 2018: 74-75

⁸⁸ Kjeldstadli 1999: 32-36

⁸⁹ Ibid.

bygge på kildemateriale fra landssvikarkivet, som består av dokumenter fra alle de omkring 93 000 straffesakene under rettsoppgjøret. I *Håndbok for Riksarkivet* er landssvikarkivet beskrevet som et «konglomerat av dokumenter hentet fra mange arkiver»,⁹⁰ fordi det her finnes dokumenter som er tatt ut av sin opprinnelige sammenheng og omgruppert for å møte oppgjørets behov.⁹¹ Dette medfører at en ikke har kontroll over hvilke dokumenter som *ikke* finnes i arkivet som følge av at aktørene i retten har funnet dem uvesentlige. Dessuten kan dokumenter ha blitt tatt ut av saksmappene igjen for å bli brukt i andre saker, slik at en må ta høyde for at en ikke nødvendigvis har de samme opplysningene for hånden som aktørene i de spesifikke rettssakene.

Videre oppstår det utfordringer i forbindelse med bruk av rettskilder i vurderingen av opplysningenes sannhetsgehalt. Bortsett fra de åpenbare problemer ved at gale opplysninger kan ha blitt gitt bevisst for å sette seg selv i et bedre lys, må det også tas høyde for at vitner eller siktede i avhør ubevisst har avgitt falske forklaringer. Hjernen fungerer ikke som en datamaskin hvor gamle minner kan hentes frem som filer fra en harddisk, men i stedet formes minnene stadig av nye inntrykk, uten at en selv oppfatter det aktuelle minnet som nytt.⁹² Denne kunnskapen gjør at en alltid må være bevisst om at et minne kan være skapt – helt eller delvis – av omstendighetene som fulgte med krig og etterkrigstid, og i tillegg er det konsensus om at forklaringer kan påvirkes av blant annet spørsmålsformuleringer eller personens holdninger.⁹³

Det må dessuten påpekes at en studie av rettsoppgjøret er en studie i krysningsfeltet mellom jus og historie, hvor historikere forsøker å tolke juristers beslutninger og begreper i en historisk kontekst. Dette fordrer at «historikerne makter å tilegne seg kunnskap om den rettslige institusjonen og grunnleggende rettsvitenskapelige begreper, og at de i neste omgang klarer å anvende denne kunnskapen i sin historiske analyse».⁹⁴ Nettopp historikers mangelfulle forståelse for jus og juridiske institusjoners egenart blir kritisert av Anine Kierulf og Rune Slagstad i en artikkel i *Tidsskrift for Rettsvitenskap* fra 2012, hvor de blant annet bemerker viktigheten av å forstå Høyesteretts normdannende rolle.⁹⁵ I denne studiens analyse av utilbørighetsbegrepet vil rollen være elementær å forstå hvordan Høyesterett behandler og

⁹⁰ Johannessen, Kolsrud & Mangset 1992: 527-528

⁹¹ Grimnes 1999: 53

⁹² Ford 1996: 173-176

⁹³ Magnussen 2004: 267-268

⁹⁴ Figueiredo 2004: 31

⁹⁵ Kierulf & Slagstad 2012: 425

tillegger utilbørighetsbegrepet mening utover den som står i landssvikanordningen og senere landssviklova (her «lastverdig»), og dermed skaper presedens for lovanvendelsen i sammenlignbare saker.

1.5 Oppgavens struktur og teser

Oppgaven består av i alt fire kapitler, inkludert introduksjons- og konklusjonskapitlene. I de kommende avsnittene vil det gis en konsis presentasjon av kapitlenes oppbygning og teser.

Kapittel 2 vil undersøke et utvalg selskapers kollaborasjon under okkupasjonen. Disse selskapene er Leif Normann/AS Bygg, Dørum & Rognan, Siemens Norsk og Impregnerbygg. Formålet er å skape et bilde av *hva* og *hvorfor* aktørene handlet som de gjorde, og på dette viset plassere dem i typologiene som ble presentert i kapittel 1.1. Hva hadde de til felles, og hva skilte dem? Hva var deres motivasjoner? Er det grunn til å tro at de kjente til konsekvensene av arbeidet, og reflekterte de omkring hvorvidt det var krigsviktig?

Kapittel 3 vil innledes med en undersøkelse av utilbørighetsbegrepet og vise hvordan krigsviktighetsmomentet etter hvert ble mer tungtveiende. Dernest vil Nordlandsbanens rolle som krigsviktig moment analyseres ved hjelp av behandlingen av selskapene som presenteres i kapittel 2, og det vil bli diskutert hvorvidt selskapene ble rettfærdig behandlet i rettsoppgjøret. Funnene som presenteres i kapitlet indikerer at konsensus om Nordlandsbanen var at den *ikke* var ansett krigsviktig, men at denne oppfatningen likevel vokste frem etter krigens slutt, til slutt støttet av en høyesterettsavgjørelse 7. juni 1947. Videre kan studien tyde på at Høyesteretts dom ikke nødvendigvis lot seg reflektere i påtalepraksis, hvilket la grunnlag for forskjellsbehandling.

Kapittel 4 vil samle trådene, besvare problemstillingene og diskutere videre forskning. Studiens tese er at praksisen av utilbørighetsbegrepet utviklet seg dithen at et arbeids krigsviktighet for okkupasjonsmakten ble ilagt større betydning enn hva landssvikanordningens forfattere hadde sett for seg. Dette skjedde fordi påtalemyndigheten innså at det behøvdes tydeligere avgrensninger av hvilken bistand som skulle vurderes som utilbørlig fordi et for stort antall mennesker ellers ville bli straffeforfulgt i det økonomiske oppgjøret. Videre viser studien komplikasjonene omkring hvilket arbeid som skulle regnes som krigsviktig, og at Høyesterett til slutt konkluderte med at Nordlandsbanen måtte regnes som et slikt arbeid, til tross for at konsensus under okkupasjonen tilsynelatende var en annen.

Kapittel 2. Kollaboratørene

I dette kapitlet vil fire firmaers virksomheter under okkupasjonen undersøkes. Disse fire er Leif Normann (senere Bygg), Dørum & Rognan, Siemens Norsk og Impregnerbygg, og har til felles at de bistod tyske myndigheter i byggingen av Nordlandsbanen og ble etterforsket for dette i rettsoppgjøret. Av to årsaker vil de to førstnevnte vektlegges mest i dette kapitlet. For det første hadde Norsk Siemens og Impregnerbygg kun en liten brøkdel av sin virksomhet på Nordlandsbanen, hvor fokuset ligger i denne studien. For det andre vil det av praktiske årsaker være umulig å gi en detaljert gjennomgang av hele deres virksomheter, på grunn av oppgavens omfang. Firmaene vil likevel innlemmes i studien fordi de kan bidra til å vise kontrastene i hvordan påtalemyndigheten behandlet ulike firmaer for lignende handlinger ulikt. Videre er det verdt å bemerke at blant de landssviksetterforskede som presenteres i dette kapitlet, var det kun de tre personene tilknyttet firmaene Leif Normann og/eller Bygg som ble dømt, mens de øvrige gikk fri. Årsakene til dette og andre spørsmål knyttet til landssvikoppjøret er tema i kapittel 3.

Firmaene vil presenteres i underkapitler, hvor det først vil gis et overblikk over virksomheten, før fokuset vil være å forsøke å forstå deres motivasjoner og bevissthet omkring arbeidene. I hvilken grad var kollaborasjonen frivillig? Hvilke betraktninger ble gjort omkring arbeidenes krigsviktighet? Hva motiverte dem til å kollaborere? Kapitlets problemstilling konsentrerer seg om selskapenes motivasjoner, og hvor bevisste de hva om utilbørighetskriteriene. Dette kan lyde rart fordi disse kriteriene enda ikke eksisterte på tidspunktet kontraktene ble inngått og dessuten ikke ble kjent for allmennheten før etter krigens slutt. En normal innvending mot landssvikanordningen var nettopp at den stred imot Grunnlovens § 97 om at ingen lover skal vedtas med tilbakevirkende kraft, men siden handlingene som var lovstridige etter landssvikanordningen også var det etter strl. §§ 86 og 98, kunne en likevel kreve at den tiltalte visste eller burde ha visst at en gjorde noe galt, hvilket gjør de nevnte spørsmålene interessante å studere.⁹⁶ Alle selskapene har også til felles at deres kollaborasjon tilsynelatende ikke var ideologisk motivert – de tok ikke på seg oppdrag for å hjelpe Nazi-Tysklands fremmarsj i Nord, men var motiverte av en eller flere andre årsaker som her vil bli forsøkt identifisert.

⁹⁶ For mer om problemstillingen, se Mellbye 1945ibid.: 80

2.1 Leif Normann - «Sjælen i barakkebaronvirket på sitt sted»⁹⁷

Da tyskerne kom til Norge i april 1940 befant Leif Normann (f. 1917) seg i Trondheim hvor han var i snekkerlære. Han reiste etter invasjonen via Sverige til Mo i Rana, der han meldte seg hos lensmannen og ble sendt nordover for å delta i kampene i området mellom Mo i Rana og Narvik. Etter kampene var over reiste han tilbake til Trondheim for å fullføre møbelsnekkerutdannelsen, hvilket han også gjorde i oktober 1940. Han flyttet deretter til sitt hjemsted Røsvik (noen mil nordenfor Fauske) og opprettet snekkerverksted, som han drev frem til tyskerne skal ha jaget ham ut av lokalene fordi de trengte dem selv sommeren 1941. Etter dette – sensommer/høst 1941 – oppstod hans første forretningsforbindelser med okkupasjonsmakten som ansatt i entreprenørfirmaet Strand fra Fauske, som arbeidet med brakkebygging i Røsvik. Dette gjorde han i to måneder, før han jobbet for en snekkermester Sollie under et Bodø-opphold som varte i fem måneder. I denne perioden ble han innlagt på sykehus og reiste til slutt hjem til Røsvik, hvor han meldte seg hos arbeidsformidlingen og fikk tillatelse til å drive bygg- og anleggsvirksomhet for tyske firmaer.⁹⁸

Kunnskapen om LNs og Byggs virksomheter bygger i tillegg til landssviktterforskningen på dokumenter etter en etterforskning foretatt av Bodø pris- og rasjoneringspoliti i 1943/-44, hvoretter Leif Normann og hans kompanjong Astor Hansen ble ilagt forelegg som følge av en rekke prisovertrедelser.⁹⁹ I september 1942 ble firmaet ved navn Leif Normann (LN) etablert og han begynte ifølge sine forklaringer å arbeide under firmaet Nordisk Cyklop. Dette firmaet ble opprettet som norsk underselskap av det tyske storselskapet Hochtief, men omtales som et tysk selskap i dokumentene, og var LNs oppdragsgiver fra høsten -42 og frem til omkring mai/juni -43. Han sluttet så frivillig i dette arbeidet fordi han ville reparere gården. Den 23. september 1943 startet han sammen med Hansen, tidligere regnskapsfører i LN, firmaet Bygg, som senere blir oppløst omkring årsskiftet 1943/-44. Ifølge Hansen var det ingen i bedriften som hadde håndverksbrev i noe fag. Leif Normann hadde svennebrev i møbelsnekkerfaget og var i ferd med å ta håndverksbrev. Videre forklarte han til omreisende priskontrollør Erling Svanberg at de hadde fått avslag på søknaden om autorisasjon

⁹⁷ Politifullmektig Julius Moe, brev til Erstatningsdirektoratets overrettssakfører O. A. Jakhelln, 12/10-46, s. 1, RA/S-3138/0043/D/DA/L0078/0006

⁹⁸ Finn Bringsværd ved utrykningspolitiet, *Rapport til Politifullmektig Lie, Fauske. Leif Normanns forklaring*, 13/6-45, s. 1-2, RA/S-3138-0043-D/DA/L0078/0006

⁹⁹ Priskontrollør Erling Svanberg, *Gjenpart av Rapport til Bodø pris- og rasjoneringspoliti*, 28/1-44, RA/S-3138/0043/D/DA/L0078/0006; Erling Svanberg, *Forelegg*, 9/3-44, RA/S-3138-0043-D/DA/L0078/0006

til å drive entreprenørbedrift, og at de ikke hadde tenkt til å anke, men hadde til hensikt å legge ned bedriften på nyåret.¹⁰⁰ Normann hevdet imidlertid da saken var oppe for andre gang i Salten Herredsrett at de la ned som en følge av det nevnte prisforelegget.¹⁰¹ Etter Byggs opphør sluttet også historien om det økonomiske landssviket Normann senere dømmes for, men hvilket arbeid var det møbelsnekkeren fra Røsvik gjorde for den tyske okkupasjonsmakten?

I forklaringen avgitt til Erling Svanberg i desember 1943 fremkommer det at arbeidet for Nordisk Cyklop foregikk ved Leirfjord (i Røsvik kommune), og at han hadde i snitt 25 mann i arbeid, men opptil maksimum 80.¹⁰² Disse arbeiderne var omtrent utelukkende bønder og fiskere som jobbet for ham utenfor sesong. Firmaet bygget brakker, gjorde «fjellarbeid» og «diverse annet anleggsarbeid» – det kan med andre ord virke som de gjorde hva enn Nordisk Cyklop ønsket. Fra slutten av september 1943 og ut året arbeidet Byggs omkring 30 arbeidere ifølge Normann med brakkebygging, fjellsprenkning, vei- og transportarbeid.¹⁰³ I alt skal de to firmaene ha bygget ti brakker for Nordisk Cyklop og tre-fire for det tyske firmaet Polensky & Zöllner.¹⁰⁴ Arbeidsstedet i denne perioden var i Gyltvik, et område mellom Leirfjord og Fauske.¹⁰⁵ Rønnebu nevner ikke i sin bok at LN/Bygg arbeidet her, men han skriver om stedet at «... sporene ved Gyltvika er monumentale. Arbeidsplassen var ei lita vik klemt inne blant bratte fjellformasjoner. ... Terrengets beskaffenhet krevde massive støttemurer. De er håndmurte og i en lengde på om lag femti meter og i overkant av ti meter på det høyeste».¹⁰⁶ LN og Bygg var to av antageligvis kun tre eller fire norske firmaer som arbeidet på Nordlandsbanen nord for Fauske, strekningen som gjerne ble kalt *Polarbahn*.¹⁰⁷ På strekningen mellom Mo og Fauske

¹⁰⁰ Priskontrollør Erling Svanberg, *Gjenpart av Rapport til Bodø pris- og rasjoneringspoliti*, 28/1-44, s. 1-3, RA/S-3138/0043/D/DA/L0078/0006

¹⁰¹ Salten herredsrett, *Den offentlige påtalemyndighet mot Leif Normann, Røsvik*, 13/12-1948, s. 8, RA/S-3138/0043/D/DA/L0078/0006

¹⁰² Ifølge rettsboken fra 1948 oppgis andre tall, blant annet maks 40 mann, se Salten herredsrett, *Den offentlige påtalemyndighet mot Leif Normann, Røsvik*, 13/12-1948, s. 7, RA/S-3138/0043/D/DA/L0078/0006

¹⁰³ Priskontrollør Erling Svanberg, *Gjenpart av Rapport til Bodø pris- og rasjoneringspoliti*, 28/1-44, s. 1-2, RA/S-3138/0043/D/DA/L0078/0006

¹⁰⁴ Salten herredsrett, *Den offentlige påtalemyndighet mot Leif Normann, Røsvik*, 13/12-1948, s. 8, RA/S-3138/0043/D/DA/L0078/0006

¹⁰⁵ Finn Bringsværd ved utrykningspolitiet, *Rapport til Politifullmektig Lie, Fauske. Leif Normanns forklaring*, 13/6-45, s. 2, RA/S-3138-0043-D/DA/L0078/0006

¹⁰⁶ Rønnebu 2017: 60

¹⁰⁷ Ketil Gjølme Andersen påpeker i artikkel som publiseres i Historisk tidsskrift i august 2018 at denne begrepsbruken er litt uheldig, fordi det ikke kommer frem at strekningen mellom Fauske og Mo for Hitler var en del av Polarjernbanen etter det ble besluttet at den skulle gå helt til Kirkenes.

hadde Wehrmachts Kodeis¹⁰⁸ frem til 1942 og senere OT/EW samarbeidet tett med NSB, men mellom Fauske og Korsnes bygget OT i egen regi, og det ble ifølge Gjølme Andersen engasjert utelukkende tyske byggefirmaer.¹⁰⁹ Dette er noe upresist, fordi disse tyske firmaene i sin tur engasjerte enkelte norske underentreprenører.

Siden en del av disse opplysningene kom frem under en kontroll av prispolitiet var økonomiske spørsmål i fokus. Det fremkommer at mange av arbeiderne hadde jobbet for mye, at mange fikk for høy lønn og lignende. I tillegg ble det gjort en kontroll av firmaets akkordoppgjør hvor det er listet opp ni arbeider som kan gi et bilde av firmaets virksomhet. Disse er transport av brakke, veiarbeid, vei fra kompressorhus til tunnel, tomt til beboelsesbrakke, vei fra sjøen til kompressorhus, tomt til kompressorhuset, oppsetting av svensketelt, riving av brakke og avdekning av jord og torv.¹¹⁰ Priskontrollør Erling Svanberg, som arbeidet i politiet også etter krigen, skrev i september og oktober 1945 rapporter til politimesteren i Bodø om Normann og Hansen, hvor han basert på regningskopibøkene til LN og kassadagboken til Bygg, regnet ut hvor mye Normann og senere også Hansen tjente på virksomhetene.

I sitt første firma, som arbeidet under Nordisk Cyklop, hadde Normann en nettofortjeneste på ca. 12 538 kroner (tilsvarende ca. 275 000 2017-kroner). I Bygg, som førte regnskap fra 1/10-43 til 30/12-43, var nettofortjenesten på 10 267 kroner (ca. 225 000 2017-kroner).¹¹¹ Svanberg trakk imidlertid fra prisbot og inndragning Bygg måtte betale som følge av forelegget, tre udokumenterte poster som omhandlet transport- og kontorutgifter og en tilbakebetaling som følge av regnefeil til Polensky & Zöllner. Dette gjorde at Svanberg, som regnet ut hvor mye Staten kunne ha rett til å inndra, beregnet den endelige fortjenesten for Bygg til å være på 807 kroner på hver av Normann og Hansen.¹¹² Denne informasjonen gir et bilde av sorten og omfanget av de to firmaenes arbeid. Det den imidlertid ikke forteller noe om, er bakmennenes motivasjoner og bevissthet omkring arbeidene, som nå vil undersøkes nærmere.

¹⁰⁸ Kodeis (Kommandeure der Eisenbahn – Pionere) var Wehrmachts egen jernbaneorganisasjon. Se Thjømmø (2013, s. 1) og Westlie (2015, s. 52) for mer.

¹⁰⁹ Andersen 2018 (manus under publisering)

¹¹⁰ Priskontrollør Erling Svanberg, *Gjenpart av Rapport til Bodø pris- og rasjoneringspoliti*, 28/1-44, s. 5, RA/S-3138/0043/D/DA/L0078/0006

¹¹¹ Priskontrollør Erling Svanberg, *Rapport til politimesteren i Bodø*, 14/9-45, s. 1-2, RA/S-3138/0043/D/DA/L0078/0006

¹¹² Priskontrollør Erling Svanberg, *Rapport til politimesteren i Bodø*, 10/10-45, s. 2, RA/S-3138/0043/D/DA/L0078/0006

2.1.1 Ettermiddagsjøsingen

Etter alt å dømme arbeidet Leif Normann frivillig for både Nordisk Cyklop og Polensky & Zöllner. At han i forklaringene etter krigen ikke påberoper seg å ha blitt truet eller tvunget til å arbeide, bekrefter nærmest at kollaborasjonen var ønsket fra hans side. Men hvorfor handlet Normann som han gjorde? Hva sier forklaringen hans, og er det sannsynlig at den gir et riktig bilde? Forteller kildene noe om hvilke betraktninger Normann gjorde omkring det å gi bistand til fienden i krig? Hvor bevisst var han om det han drev med? Disse spørsmålene vil undersøkes i dette underkapitlet, hvis formål er å karakterisere Normann som kollaboratør ved hjelp av rammeverkene til Hetland, Kroglund, Grimnes, Lemmes m. fl. (se kapittel 1.1).

I brevet til Erstatningsdirektoratet av 13/10-45 hvor politifullmektig Julius Moe hevdet at Leif Normann var «sjælen i barakkebaronvirket på sitt sted», leverte han også følgende karakteristikk om kollaboratører som Normann:

Det er nødvendig å ta hardt på disse folk som utnyttet krigen ved å starte nye byggefirmaer med eneste formål å hjelpe fienden og berike seg sjøl. Mens andre nordmenn satt på Grini og Falstad, eller i det minste tok konsekvensen av sin landssvik og gikk inn i n.s. med derav følgende onder og goder, hadde barakkebaronene foreløpig alt sitt på det tørre, jøsning på fritiden, gjerne litt heimefrontarbeid, mens de solet seg i glansen av sine tyske penger og var så inderlig trygg mot å lide noen overlast fra tysk side på grunn av sitt «krigsviktige» arbeid.¹¹³

Selv om en naturligvis må ha i bakhodet at utsagnet kommer fra påtalemyndigheten, er det mye av dette som kan stemme om Normann. Det faktum at han opprettet to firmaer som kun arbeidet for tyske entreprenører, er en klar indikasjon på at hans motivasjon var å utnytte krigstilstanden for å tjene penger. Dessuten var han også, etter eget utsagn, delaktig i motstandsarbeid gjennom å hjelpe sin bror, Albert Elias Normann, som skal ha vært sjef for Hjemmefronten i Røsvik og en del av den hemmelige etterretningsorganisasjonen XU.¹¹⁴ Dette gjør Leif Normann til et kroneksempel på en såkalt «ettermiddagsjøsing» – en som villig tjente tyskerne og samtidig var delaktig i motstandsarbeid. Kroglund og Ellingsen tilbyr eksempler på krigsprofitører som intensiverte sitt motstandsarbeid mot slutten av krigen for å komme bedre unna det i rettsoppjøret etter krigen,¹¹⁵ men en slik motivasjon er ikke å finne hos Normann. Dette betyr ikke at den ikke var tilstede, men av kildene som stammer fra krigens dager er det ingenting som

¹¹³ Politifullmektig Julius Moe, *brev til Erstatningsdirektoratets overrettssakfører O. A. Jakhelln*, 12/10-46, s. 1, RA/S-3138/0043/D/DA/L0078/0006

¹¹⁴ Finn Bringsværd ved utrykningspolitiet, *Rapport til Politifullmektig Lie, Fauske. Leif Normanns forklaring*, 13/6-45, s. 3, RA/S-3138-0043-D/DA/L0078/0006; Salten herredsrett, *Hovedforhandling*, 8/11-1946, s. 8, RA/S-3138/0043/D/DA/L0078/0006

¹¹⁵ Ellingsen 1993: 188; Kroglund 2012: 121

tyder på at han forberedte etterkrigstiden utover det å tjene penger. Det som derimot kan sies med sikkerhet er at Leif Normann i kraft av sitt motstandsarbeid må ha visst hva han drev med – han visste at Norge var okkupert og at han bistod okkupanten.

Normanns arbeid for Nordisk Cyklop ble initiert ved at hans far, sjef ved arbeidsformidlingen i Sørfold, fikk beskjed fra distriktskontoret om å tvangsutskrive arbeidere til tyskernes første anlegg i Røsvik som ble påbegynt 14/8-42. Ideen var at Leif Normann skulle fungere som en mellommann for å slippe at folk i Røsvik ble tvangsutskrevet, og heller jobbet frivillig under en norsk entreprenør (først LN, senere Bygg) hvor de kunne avslutte arbeidsforholdet når de selv ønsket.¹¹⁶ En lignende avtale kom i stand med arbeidsformidlingen i Nordfold som gjorde at LN hadde mellom 20 og 30 arbeidere derfra.¹¹⁷ Far og sønn Normann uttalte seg om dette som om deres motivasjon var å gjøre arbeiderne en tjeneste siden de unngikk å bli tvangsarbeidere.¹¹⁸ Likevel er det sannsynlig at profitten som fulgte med også var en motiverende faktor, og at virksomheten ikke ville opphørt om det ikke var for prisforelegget, noe Leif Normann sa at den gjorde i forbindelse med 1948-rettssaken, fordi Polensky & Zöllner ønsket videre samarbeid med Astor Hansen og LNs arbeidsformann Ingvald Hestvik. Leif Normann trakk seg tilbake og åpnet et verksted.

I februar 1944 mottok Fylkesnemnda for entreprenørautorisasjon i Nordland søknad fra firmaet Hestvik & Hansen. Søknaden inneholdt elleve vitnemål, heriblant anbefaling og en endring av kontrakten for videre arbeid med Polensky & Zöllner på strekningen «Yt Lökthaugen - In Lökthaugen».¹¹⁹ Begge påstod at de visste søknaden ville bli avslått, og at de søkte om autorisasjon for å slippe unna tysk press om videre arbeid etter Byggs opphør.¹²⁰ Dersom dette var tilfelle, er det merkelig at Hansen ikke nevnte det i sin første forklaring til politiet i

¹¹⁶ Finn Bringsværd ved utrykningspolitiet, *Rapport til Politifullmektig Lie, Fauske, Johan Normanns forklaring*, 13/6-45, s. 1-2, RA/S-3138/0043/D/DA/L0078/0006

¹¹⁷ Lensmannsbetjent Ivar Simonsen, *Rapport til Salten herredsrett, p.t. Røsvik, telefonavhør med Petter Johan Pedersen, forretningsfører i Nordfold trygdekasse*, 7/11-46, s. 1, RA/S-3138/0043/D/DA/L0078/0006

¹¹⁸ Finn Bringsværd ved utrykningspolitiet, *Rapport til Politifullmektig Lie, Fauske. Leif Normanns forklaring*, 13/6-45, s. 1-2, RA/S-3138-0043-D/DA/L0078/0006; Finn Bringsværd, *Rapport til Politifullmektig Lie, Fauske. Johan Normanns forklaring*, 13/6-45, s. 1, RA/S-3138-0043-D/DA/L0078/0006

¹¹⁹ Representant fra Polensky & Zöllner, *Änderung des Vertragsschlusses vom 25. 1. 44.*, 11/3-44, RA/S-3138/0043/D/DA/L0083/0004

¹²⁰ Salten herredsrett, *Den offentlige påtalemyndighet mot Astor Herlof Hansen, Tårnvik i Folla*, 11/12-48, s. 9, RA/S-3138/0043/D/DA/L0083/0004; Politikonstabel økonomisk etterforsker Husøy, *Rapport til politimesteren i Bodø, Ingvald Hestviks forklaring*, 24/9-45, s. 1, RA/S-3138/0043/D/DA/L0102/0001

september 1945.¹²¹ Den forseggjorte søknaden sår også tvil om denne forklaringen, og da søknaden ble levert, fikk de, i tillegg til andre mangler, beskjed om at den måtte sendes til behandling hos Næringsdepartementet siden den inneholdt arbeider verdt mer enn 100 000 kroner.¹²² Da søknaden ble levert på ny hadde arbeidsmengden blitt redusert slik at arbeidet – beleilig nok – ikke hadde en verdi på mer enn 80 000 - 90 000 kroner.¹²³

Det kildematerialet som foreligger gir et bilde av at Leif Normann og hans kompanjonger bedrev kollaborasjon-for-profitt – at de var interessemaksimerende opportuniste som grep sjansene som bød seg under okkupasjonen. At dette muligens kan ha gjort at innbyggere i Sørfold og Nordfold ikke ble tvangsutskrevet til å arbeide ved de samme anleggene, endrer ikke på dette, og selv om det etter Herredsrettens syn var en formildende omstendighet,¹²⁴ ble Normann, Hansen og Hestvik fortsatt dømt. Det er videre vanskelig å si noe om hva de tiltalte tenkte omkring arbeidets krigsviktighet, men det er sannsynlig at de var av den oppfatning at det ikke var krigsviktig arbeid, men heller at det var landsgagnlig. Det er i alle fall denne holdningen de påberopte seg i forklaringene etter krigen, og det skal etter sigende også ha vært Hjemmefrontens holdning,¹²⁵ som det er naturlig at Normann kjente til gjennom sin bror. At ingen av de nevnte personene støttet okkupasjonsmakten ideologisk utelukker økonomisk kollaborasjonisme – ideologisk-økonomisk kollaborasjon – og underbygger deres påstand om at de mente arbeidet ikke var krigsviktig.

2.2 Dørum & Rognan – «Firmaet har for en stor del utført arbeid for tyske myndigheter»¹²⁶

Entreprenørfirmaet Dørum & Rognan (D&R) ble etablert av Edvin Dørum (f. 1884) og Johan Sigurd Rognan (f. 1899) i Bodø i 1936. Høsten 1940 utførte firmaet det første av mange

¹²¹ Politikonstabel Husøy, *Rapport til politimesteren i Bodø, Astor Hansens forklaring*, 22/9-45, s. 1, RA/S-3138/0043/D/DA/L0102/0001

¹²² Ukjent forfatter, *Deres søknad om autorisasjon som entreprenør*, 21/3-44, RA/S-3138/0043/D/DA/L0083/0004

¹²³ Representant fra Polensky & Zöllner, *Änderung des Vertragsschlusses vom 25. 1. 44.*, 11/3-44, RA/S-3138/0043/D/DA/L0083/0004

¹²⁴ Salten herredsrett, *Den offentlige påtalemyndighet mot Leif Normann, Røsvik*, 13/12-1948, s. 10, RA/S-3138/0043/D/DA/L0078/0006

¹²⁵ Astor Hansen, *Til grunnlag for anke til den av Saltens Herredsrett mig idömte straff for landssvik.*, 12/3-49, s. 1, RA/S-3138/0043/D/DA/L0083/0004

¹²⁶ Helge Stokbak ved Bodø ligningskontor, *Rapport over bokettersyn hos Dørum & Rognan, entreprenørfirma*, 15/6-44, s. 2, RA/S-3138/0043/D/DA/L0075/0009

byggearbeider på oppdrag fra den tyske okkupasjonsmakten, og i løpet av okkupasjonen økte andelen av omsetningen som kan knyttes til tyske byggherrer år for år fra ca. 10 % i 1940 til nærmere 100 % i 1944 og våren 1945. Totalt hadde de en omsetning til tyskerne på 4 480 369 kroner, som vil si omkring 55 % av selskapets totale omsetning.¹²⁷ Arbeidet bestod av blant annet brakkebygging, utgraving av kabelgrøfter og fjellsprenning. Det må nevnes at D&R, i motsetning til LN og Bygg, også har bistått tyskerne i andre arbeider enn dem på Nordlandsbanen. D&R var dessuten mye større enn Normanns firmaer, og dette, samt at de arbeidet for okkupasjonsmakten omtrent gjennom hele krigen, gjør at kildematerialet er mer utfyllende. Nå følger en presentasjon av D&Rs virksomhet i krigsårene, før en diskusjon omkring deres motiver og betraktninger om de arbeidene de gjorde.

Dørum og Rognan avga sine første forklaringer til landssvikpolitiet i juli 1945. Det fremkommer av disse at de etter invasjonen fortsatte som før med bygg- og murmesterarbeider og da spesielt reparasjoner av krigsskadede bygninger, oppføring av nye bolighus, brakker og lignende. Høsten 1940 skal Johan Rognan imidlertid ha blitt oppsøkt på jobb av en tysk offiser som beordret ham til å reise til Saltdal og overta byggingen av brakker,¹²⁸ et arbeid som sørget for ca. 8 % – 105 254 kroner – av omsetningen dette året.¹²⁹ Det er usikkert hvorfor tyskerne trengte disse brakkene, men sannsynligvis var det i forbindelse med veibygging, fordi tyskerne fryktet de utsatte ferjestrekningene langs kysten i Nord-Norge og ønsket utbedring av Riksvei 50 (senere E6).¹³⁰ Både Dørum og Rognan påstod i avhør at arbeidet ble innledet under tvang, at de fikk inntrykk av at tyskerne ville rekvirere hele firmaet dersom de nektet og at det var svært vanskelig å slippe unna når en først hadde begynt å arbeide for dem. Det er imidlertid noe uklart hvordan dette første arbeidet gikk for seg, for i november 1945 var Rognans forklaring noe annerledes da han vitnet i forbindelse med en annen landssviksak. Denne gangen hevdet han at han ble hentet i halv syv-tiden i slutten av juni, ikke «høsten -40». De (det var også et annet firma representert) skal ha fått beskjed om å levere et omkostningsoverslag og leverte siden etter tyske ordre et felles anbud på fem mannskapsbrakker, kontorbrakke og to eller tre staller.

¹²⁷ Priskontrollør Erling Svanberg, *Rapport til Politimesteren i Bodø. Vedr. firma Dørum & Rognans virksomhet*, 3/4-46, s. 3, RA/S-3138/0043/D/DA/L0075/0009

¹²⁸ Regnskapskontrollør Ole Thorstensen, *Edvin Dørum's forklaring*, 19/7-45, s. 1-2, RA/S-3138/0043/D/DA/L0075/0009; Regnskapskontrollør Ole Thorstensen, *Johan Rognans forklaring*, 18/7-45, s. 1-2, RA/S-3138/0043/D/DA/L0075/0009

¹²⁹ Regnskapskontrollør Ole Thorstensen, *Til Politimesteren i Bodø, vedr. fa. Dørum & Rognan*, 7/1-46, s. 2-3, RA/S-3138/0043/D/DA/L0075/0009

¹³⁰ Nygaard 2014: 208

Rognan understreket at begge firmaer forsøkte å unnskylde seg med at de hadde for mye annet arbeid. Underveis i dette arbeidet fortalte også Rognan at han ble beordret til å bygge ytterligere seks mannskapsbrakker på Pothus i Saltdal.¹³¹ Uoverensstemmelsene i de to forklaringene er i seg selv ikke av stor betydning, da essensen er den samme – at det første arbeidet ble initiert under tvang. Likevel illustrerer Rognans forklaringer godt hvorfor en må være kritiske til vitneforklaringer som ikke kan sjekkes opp mot andre opplysninger.

I 1941 fortsatte D&R å bygge brakker på oppdrag fra tyskerne, men nå først og fremst i Bodø og omegn. I tillegg fremkommer det av en oversikt landssvikpolitiet har laget over arbeider som antas å ha vært av krigsviktig betydning for tyskerne, at de mottok en sum på ca. 90 000 kroner for et arbeid i Bodø med «større tyske forlegninger», altså innkvarteringssted for soldater, og at det ble påbegynt et arbeid på Soldatenheim (Folkets Hus) i Bodø til en verdi av 49 442 kroner.¹³² Byggherrene var ifølge en annen rapport H.B.D. (Heeresbaudienstausstellen), Organisation Todt og Marinen, og det hele skal ha skjedd uten anbud og kontrakter. I 1941 steg omsetningen med forbindelse til tyskerne til 47 %, som var i overkant av én million kroner. I 1942 sank dette til 625 993, men andelen av omsetningen til tyskerne økte likevel til 50 %.¹³³

Frem til 1942 befattet D&R seg med byggearbeider av ulik art, men dette året begynte firmaet også med graving av kabelgrøfter, noe de drev med av stort omfang resten av krigen. Disse arbeidene ble gjort i Bodø, Laukvik, Arnøy, Reitan og Løding. De fire sistnevnte stedene, som ligger utenfor Bodø, hadde tyskerne sterke artilleristillinger og forlegninger.¹³⁴ Kabelgrøfter kunne brukes til både telefonkabler og sprengladninger, men selv telefonledninger var av krigsviktig betydning fordi det naturlig nok kunne være avgjørende å komme raskt i kontakt med hverandre.

I 1943 steg andelen av omsetningen som var koblet til okkupanten, til omtrent 80 %. I tillegg til dette utførte D&R et arbeid for NSB som ifølge et bokettersyn gjort av Bodø ligningskontor i 1944 hadde en verdi på 123 298. Bokettersynet viser også at de bygget brakker

¹³¹ Politikonstabel Husøy, *Ang. byggmester Jan Petersen, misstenkt for økonomisk landssvik, Johan Rognans forklaring*, 5/11-45* (antagelig -45. Årstall står ikke.), s. 1, RA/S-3138/0043/D/DA/L0075/0009; Politikonstabel Husøy, *Ang. byggmester Jan Petersen, misstenkt for økonomisk landssvik, Jan Petersens forklaring*, 6/11-45* (antagelig -45. Årstall står ikke.), s. 2-3, RA/S-3138/0043/D/DA/L0075/0009

¹³² Politibetjent A. Solbjørg, *Oppgave over fa. Dørum & Rognan i tiden 1942 - 1945, A. Arbeider som antas å ha vært av krigsviktig betydning for tyskerne*, 8/3-49, s. 1-2, RA/S-3138/0043/D/DA/L0075/0009

¹³³ Politibetjent A. Solbjørg, *Oppgave over fa. Dørum & Rognan i tiden 1942 - 1945, A. Arbeider som antas å ha vært av krigsviktig betydning for tyskerne*, 8/3-49, s. 3-5, RA/S-3138/0043/D/DA/L0075/0009

¹³⁴ Politibetjent A. Solbjørg, *Oppgave over fa. Dørum & Rognan i tiden 1942 - 1945, A. Arbeider som antas å ha vært av krigsviktig betydning for tyskerne*, 8/3-49, s. 2-3, RA/S-3138/0043/D/DA/L0075/0009

til en verdi av 58 932 for «Feldpostnr 24 851»,¹³⁵ som er et identitetsnummer for militære enheter som fra 10/2-43 til 23/8-43 tilhørte OT-Oberbauleitung Nordlandbahn.¹³⁶ I 1944 mottok firmaet en betaling på 22 764 kroner fra NSB som tyder på at de utførte arbeider på Nordlandsbanens anlegg også dette året. Hvilket arbeid som ble utført står ikke, men det er naturlig å tro at det var brakkebygging, og at det igjen foregikk på Pothus i Saltdal, da det står oppført at firmaet hadde aktiva til en verdi av 17 208 under posten N.S.B. Pothus per 31/12-1943.¹³⁷ Arbeidene for NSB ble ikke nevnt i oversikten over arbeider som antas å ha vært av krigsviktig betydning for tyskerne. Betalingene over Norges Bank var likevel med i regnskapskontrollør Ole Thorstensens rapport av 7. januar 1946 som omhandlet tyskerarbeid, hvilket kan tyde på at han anså dem som dette. Rapporten viser også overføringer til D&R via den såkalte okkupasjonskontoen tyskerne disponerte med hjemmel i folkeretten. Tallene samsvarer aldri med omsetningen, men diskrepansen på ca. 13 000 kroner per 1/1-45 tyder på at dette skyldes tidsforskyvning i utbetalingene. En annen mulighet er at deler av utbetalingene kan ha kommet direkte fra tyske firmaer, eller at det har foregått svart arbeid.

I løpet av de fem krigsårene hadde Edvin Dørum og Johan Rognan en formuesøkning på henholdsvis 108 641 og 111 969 kroner, som tilsvarer over 2,3 millioner 2017-kroner justert etter konsumprisindeksen.¹³⁸ Mot slutten av krigen var så godt som all omsetningen knyttet til okkupasjonsmakten, hvorav en god del var av åpenbart krigsviktig karakter. Hva tenkte Dørum og Rognan selv om dette? Handlet de hele tiden under tvang i frykt for å bli straffet, eller gikk deres kollaborasjon etter hvert over til å være av en mer frivillig karakter?

¹³⁵ Helge Stokbak ved Bodø ligningskontor, *Rapport over bokettersyn hos Dørum & Rognan, entreprenørfirma*, 15/6-44, s. 4, RA/S-3138/0043/D/DA/L0075/0009; Politibetjent A. Solbjørg, *Oppgave over fa. Dørum & Rognan i tiden 1942 - 1945, A. Arbeider som antas å ha vært av krigsviktig betydning for tyskerne*, 8/3-49, s. 1-2, RA/S-3138/0043/D/DA/L0075/0009

¹³⁶ Wendel 2013 (Har ikke lyktes å finne en annen referanse for feldpostnummer. Wendel 2013 er en nettside med adresse www.axishistory.com. Den er drevet på hobbybasis av en som (hevder han) har studert økonomi, økonomisk historie og statsvitenskap ved Lund.

¹³⁷ Regnskapskontrollør Ole Thorstensen, *Til Politimesteren i Bodø, vedr. fa. Dørum & Rognan*, 7/1-46, s. 6 og bilag 2, blad 1, RA/S-3138/0043/D/DA/L0075/0009

¹³⁸ Regnskapskontrollør Ole Thorstensen, *Til Politimesteren i Bodø, vedr. fa. Dørum & Rognan*, 7/1-46, s. 9, RA/S-3138/0043/D/DA/L0075/0009

2.2.1 Tysk tvang?

«Jeg tror ikke at noen av disse firmaene har vært utsatt for noe virkelig press til å utføre arbeidet.»¹³⁹ Dette uttalte Reichskommissariatets representant i Bodø Carl Kittner under et avhør på Akershus festning i januar 1946. Han fortalte videre at en del tyske underoffiserer naturligvis kunne ha opptrådt truende og ha truet med arrestasjon eller annet, men at entreprenørene selv har vært klar over at dette kun har vært tomme trusler. Ifølge Kittner ble han en gang ringt av Dørum eller Rognan som fortalte om arrestasjonstrussel dersom de ikke gjorde som beordret, hvorpå Kittner skal ha sagt at han ikke skulle ta det alvorlig, at han ville få ham løslatt igjen, og at han bare kunne ta det helt rolig.¹⁴⁰ Det var kun Johan Rognan av de to som snakket tysk, så om samtalen fant sted har den mest sannsynlig vært med ham. Ingen av dem kan huske en slik telefonsamtale,¹⁴¹ men Rognan oppga i sin første forklaring at tyskerne en gang i 1943 anmeldte ham til politiet, så kanskje telefonsamtalen – dersom den fant sted – var i forbindelse med dette.¹⁴² Dørum hevdet dessuten at Kittners forklaring om at han lovet å være dem behjelpelig dersom det oppstod problemer med tyskerne, stemte. Rognan nektet på sin side for å ha kjent til Kittner, og for at han kunne visst noe som helst om firmaet var utsatt for tysk press eller ikke.¹⁴³

Da D&R utvidet sin brakkebyggingsvirksomhet i Bodø høsten 1940, påstod de at dette var for å unngå at tyskerne rekvirerte de sivile hus som stod igjen etter bombingene av Bodø. De som skal ha henvendt seg til D&R for å gjøre dette, kan imidlertid ikke huske hendelsen, uten at de utelukker at det kan ha skjedd av den grunn. Den ene var byingeniør Carl Knutssøn og den andre bygningsingeniør Kielland.¹⁴⁴ I et brev til sistnevnte stilte landssvikpolitiet i Bodø en rekke

¹³⁹ Priskontrollør Erling Svanberg, *avhør av Karl Kittner om entreprenører i Bodø*, 18/1-46, s. 1, RA/S-3138/0043/D/DA/L0075/0009

¹⁴⁰ Priskontrollør Erling Svanberg, *avhør av Karl Kittner om entreprenører i Bodø*, 18/1-46, s. 1, RA/S-3138/0043/D/DA/L0075/0009

¹⁴¹ Politikonstabel Husøy, *Ang. fa. Dørum & Rognan, misst. for økonomisk landssvik, Eivind** (feil i dokumentet) *Dørum's forklaring*, 22/3-46, s. 1, RA/S-3138/0043/D/DA/L0075/0009; Politikonstabel Husøy, *Ang. fa. Dørum & Rognan, misst. for økonomisk landssvik, Johan Rognans forklaring*, 28/3-46, s. 2, RA/S-3138/0043/D/DA/L0075/0009

¹⁴² Regnskapskontrollør Ole Thorstensen, *Johan Rognans forklaring*, 18/7-45, s. 2, RA/S-3138/0043/D/DA/L0075/0009

¹⁴³ Politikonstabel Husøy, *Ang. fa. Dørum & Rognan, misst. for økonomisk landssvik, Eivind** (feil i dokumentet) *Dørum's forklaring*, 22/3-46, s. 1, RA/S-3138/0043/D/DA/L0075/0009; Politikonstabel Husøy, *Ang. fa. Dørum & Rognan, misst. for økonomisk landssvik, Johan Rognans forklaring*, 28/3-46, s. 2, RA/S-3138/0043/D/DA/L0075/0009

¹⁴⁴ Politikonstabel Husøy, *Ang. Johan Rognan (Dørum & Rognan), Bodø, misstenkt for overtredelse av L.A., Johan Rognan og Carl Knutssøns forklaringer*, 24/5-1947, s. 1, RA/S-3138/0043/D/DA/L0075/0009

spørsmål vedrørende D&Rs virksomhet.¹⁴⁵ I Kiellands svar fremkommer det at han ikke var av den oppfatning at flere brakker til tyskerne ville bedre boligsituasjonen til sivilbefolkningen. Videre uttalte han at det var «helt utelukket» at det var mulig å drive et entreprenørfirma i Bodø på størrelse med D&R uten å påta seg tyskerarbeid.¹⁴⁶ Erstatningsdirektoratets representant i Nordland skrev dog til avdelingen i Oslo at firmaene «byggmester Jan Petersen» og «byggmester Alfred Karlsen» har klart å holde seg helt eller delvis unna slikt arbeid,¹⁴⁷ men opplysninger om firmaenes størrelse foreligger ikke. Erstatningsdirektoratet anså etter krigen ikke brakkebyggingen i Bodø frem til 1942 som utilbørlig og den er heller ikke i landssvikpolitiets oversikt over krigsviktige arbeider. Dørum og Rognan hevdet at alt arbeidet ble utført under press, som Kittner mener var usannsynlig. Dette blir ord mot ord, og det øvrige kildematerialet gjør det vanskelig å avgjøre om de siktedes forklaringer er riktige eller ikke. Det er likevel enkelte momenter som kan bidra til å danne et bilde av deres motivasjon.

D&Rs sakfører før og under krigen var Julius Moe, politifullmektigen som arbeidet med saken mot Leif Normann og omtalte ham som «sjælen i barakkebaronvirket på sitt sted». En slik dobbeltrolle var slettes ikke uvanlig og illustrerer de kapasitetsproblemene som preget landssvikoppgjøret. Moe var følgelig inhabil i saken mot Dørum og Rognan, men uttalte seg om deres holdninger og virksomhet i et brev til politimesteren i Bodø i mai 1947. Her fremkommer det at Dørum var interessert i politikk, og at han var rasende på Hitler allerede før krigens begynnelse.¹⁴⁸ At Dørum var fiendtlig overfor tyskerne, er støttet av flere andre vitner, ikke bare deres advokat. Hva Rognan angår foreligger det noe mer tvil. Moe hevdet han var rasende på tyskerne, men også på engelskmennene som ikke hadde hindret invasjonen. Rognan mente dessuten at tyskerne kom til å vinne krigen. Interessant er det også at han var innmeldt i NS mellom 2/1-41 og 6/3-44.¹⁴⁹

I et hemmeligstemplet brev til Kongelig Norsk Legasjon i Sverige omtales Dørum av bygningsnekker Magne Enoksen fra Bodø som «god nordmann», mens det ble hevdet at

¹⁴⁵ Uten forfatter (antageligvis K. Broback), *Brev til Herr bygningsingeniør Kielland, Odda, 12/9-47*, s. 1-2, RA/S-3138/0043/D/DA/L0075/0009

¹⁴⁶ Bygningsingeniør Kielland, *Svarbrev til K. Broback ved Bodø Politikammer, 4/10-47*, s. 1-2, RA/S-3138/0043/D/DA/L0075/0009

¹⁴⁷ O. A. Jakhelln ved Erstatningsdirektoratet i Nordland, *Brev til Erstatningsdirektoratet i Oslo vedr. Dørum & Rognan, 18/5-48*, s. 2, RA/S-3138/0043/D/DA/L0075/0009

¹⁴⁸ Politifullmektig Julius Moe, *Rapport til politimesteren i Bodø, i sak Dørum og Rognan, 31/5-47*, s. 1, RA/S-3138/0043/D/DA/L0075/0009

¹⁴⁹ Rikspolitisjefens kontor, *Utskrift av NS-kartoteket som ble beslaglagt av Rikspolitisjefen etter kapitulasjonen, 8/6-46*, RA/S-3138/0043/D/DA/L0075/0009

Rognan var NS-medlem, observert på partiets møter med NS-merke og dessuten hadde agitert på NS-radio. I senere korrespondanse til legasjonen ble det hevdet at Rognan meldte seg ut etter «et kraftig oppgjør» med Dørum som hadde forlangt at han gjorde dette.¹⁵⁰ Sannhetsgehalten i disse opplysningene er usikre, men det foreligger dokumentasjon på at Rognan ba om å bli strøket som medlem i NS 8/3-41.¹⁵¹ At kilden i førstnevnte brev ikke kjente Rognans fornavn, men likevel hadde bemerkelsesverdig mange opplysninger om hans opptredener i NS-miljøet i Bodø, gjør at disse opplysningene er tvilsomme. Rognan hevdet i sin forklaring av 18/7-45 at han aldri hadde vært medlem, men vedgikk i en senere forklaring at han etter et arbeid for tyskerne på Rognan hadde funnet et brev med vedliggende medlemsbok i NS på kontoret sitt, som han så returnerte. Han gjorde ingen ting for å finne ut av hvem som stod bak innmeldelsen. To personer som arbeidet ved NS-kontoret i Bodø gikk langt i å bekrefte Rognans versjon av det hele, og det fremkommer at det var vanlig at «fylkesfører Rabben» sendte medlemsbok til folk han selv anså som sikre medlemmer.¹⁵² Det kan nevnes at Rognan heller ikke ble siktet for sitt medlemskap.

Dermed kan økonomisk kollaborasjonisme formentlig utelukkes. Det er dog vanskelig å konkludere omkring hvorvidt D&R har handlet etter et ønske om profitt, om de handlet pragmatisk for å sikre firmaets overlevelse og hvilken grad av tvang som faktisk fant sted. Et moment som taler i disfavør av at dette var interessemaksimerende kollaborasjon, er at deres nettofortjeneste, tross formuesøkning på over 100 000 kroner, var på mellom tre og fire og en halv prosent av totalomsetningen, noe regnskapskontrollør Thorstensen påpekte var meget lavt sammenlignet med firmaer i samme bransje.¹⁵³ Dersom de virkelig ønsket å profitere på krigen, kunne de tjent langt mer, men samtidig kan det ikke utelukkes at dette var kalkulert for å unnsnippe straff i oppgjøret. Med ett unntak foreligger det ingen refleksjoner omkring deres åpenbart krigsviktige arbeid, og dette er motviljen til å arbeide med kabelgrøfter i Bodø som etter ryktene skulle brukes til sprengladninger. Ifølge Julius Moe var det tydelig at Dørum anså dette arbeidet som et av mer «unasjonal art» enn de arbeidene de hadde hatt tidligere, selv om de

¹⁵⁰ Krimkonstabel Willem Gram, *Rapport til Kgl. Norsk Legasjon, Internatkontoret, Magne Enoksens forklaring*, 2/3-45, s. 1-2, RA/S-3138/0043/D/DA/L0075/0009; Uten forfatter, *Unasjonale firmaer. Deres brev 11/6-45*, 23/6-46, s. 1, RA/S-3138/0043/D/DA/L0075/0009

¹⁵¹ Johan Rognan, *Brev til Nasjonal Samling, Fylkesorganisasjonen i Nordland, Bodø*, 8/3-41, RA/S-3138/0043/D/DA/L0075/0009

¹⁵² Politikonstabel Husøy, *Ang. byggmester Rognan, forklaringer fra Johan Rognan, Ragnar Olausen og Mathiss Thorshaug*, 19/1-46, s. 1-3, RA/S-3138/0043/D/DA/L0075/0009

¹⁵³ Regnskapskontrollør Ole Thorstensen, *Til Politimesteren i Bodø, vedr. fa. Dørum & Rognan*, 7/1-46, s. 10, RA/S-3138/0043/D/DA/L0075/0009

hadde blitt fortalt av tyskerne at de kun skulle brukes til telefonkabler.¹⁵⁴ Det som skurrer ved denne forklaringen, er at firmaet allerede hadde utført arbeid med blant annet forlegninger og flyplassen i Bodø, som åpenbart bør ha blitt oppfattet som krigsviktig.

2.3 Siemens Norsk og Impregnerbygg

Kunnskapen om disse firmaenes virksomhet under okkupasjonen bygger på saksmappene til Fridtjof Heyerdahl, direktør i Siemens Norsk, og Alf Høstmark, direktør i Impregnerbygg. Aller først må det nevnes at Heyerdahl hadde flere verv og stillinger i krigsårene, blant annet som generalsekretær i Røde Kors. Gustav Landmark tok plass som direktør i Norsk Siemens' sterkstrømvdeling for å avlaste Heyerdahl, så om virksomheten skal studeres nærmere, vil det være hensiktsmessig å lete i hans saksmappe.¹⁵⁵ Landssviksaken mot Norsk Siemens ble henlagt, men en del papirer er vedlagt i saken mot Heyerdahl, som var siktet for overtredelse av landssvikanordningens § 2 nr. 2 om støtte til NS eller andre organisasjoner som støttet okkupasjonsmakten.¹⁵⁶ Han var altså ikke siktet for utilbørlig ervervsmessig virksomhet for fienden. Det var derimot Alf Høstmark fra Impregnerbygg, som drev med bygging av elektrisitetsforsyning på Vestlandet, i Midt-Norge og i Nord-Norge. Her vil det fokuseres på deres arbeider på Nordlandsbanen, hvor de arbeidet som underentreprenør for nettopp Siemens Norsk.

Siemens Norsk var datterselskap av tyske Siemens, men ifølge politifullmektig Harald Diesen var de bare på papiret et selvstendig selskap og i praksis så nært knyttet til moderselskapet at de nærmest var som en filial å regne.¹⁵⁷ Heyerdahl oppga at av en aksjekapital på totalt 900 000 kroner var aksjer pålydende 896 500 kroner i det tyske konsernets besittelse.¹⁵⁸ Videre fantes det datterselskaper av Siemens Norsk i Bergen og Trondheim. I krigsårene hadde

¹⁵⁴ Politifullmektig Julius Moe, *Rapport til politimesteren i Bodø, i sak Dørum og Rognan*, 31/5-47, s. 2-3, RA/S-3138/0043/D/DA/L0075/0009

¹⁵⁵ Ukjent forfatter, men antagelig en i landssvikpolitiet, *P.M. 1 sak nr. 6933 mot direktør Fridtjof Heyerdahl*, uten dato, s. 4, RA/S-3138/0001/D/Dg/L0535/0002; Politifullmektig Harald Diesen, *Samlerapport vedr. Siemens Norsk A/S*, 9/7-46, s. 2, RA/S-3138/0001/D/Dg/L0535/0002

¹⁵⁶ Solem 1945: 51

¹⁵⁷ Politifullmektig Harald Diesen, *Samlerapport vedr. Siemens Norsk A/S*, 9/7-46, s. 3, RA/S-3138/0001/D/Dg/L0535/0002

¹⁵⁸ Fridtjof Heyerdahl, *Brev til herr fullmektig Refsnes ved Ökonomiavdelingen*, 22/6-45, s. 2, RA/S-3138/0001/D/Dg/L0535/0002

Siemens Norsk hvert år¹⁵⁹ en omsetning på mellom 16 og 22 millioner kroner, men andelen omsetning til tyskerne oversteg aldri 38 % (6 402 000 kroner) fra 1944/-45. I kroner var 7 000 000 i 1942/-43 høyest, som dette året var 31 % av total omsetning. De øvrige krigsårene var andelen tysk omsetning på 0 % (1939/-40), 8 % (1941/-42) og 27 % (1943/-44). For Impregnerbyggs¹⁶⁰ vedkommende foreligger det ikke like nøyaktige tall, men Alf Høstmark hevdet i sin forklaring at omsetningen mellom 1940 og 1944 var på totalt syv millioner, hvorav «en liten brøkdel» var tyskerarbeid.¹⁶¹ I et sammendrag over anleggsarbeider under okkupasjonen ble det oppgitt arbeider til en verdi av 5 803 389 kroner, og av dette var en femtedel direkte eller indirekte for tyskerne.¹⁶²

Firmaenes virksomheter på Nordlandsbanen ble etter sigende initiert mot slutten av 1942, men det er uklart hvordan det skjedde. Thorbjørn Dehli Jemtland ved Siemens Trondheim hevdet Siemens Norsk fikk dette overført fra stamhuset i Berlin, mens Adolf Schiold, ingeniør i Siemens Norsk, forklarte at firmaet fikk en bestilling fra Organisation Todt.¹⁶³ Det er vanskelig å vurdere om «firmaet» betyr moderselskapet, men i praksis hadde dette antagelig lite betydning. Nøyaktig hva Siemens gjorde på Nordlandsbanen fremgår ikke av dokumentene, utover at det handlet om elektrisitetsforsyning, og at de ga en del av arbeidet videre til Impregnerbygg. Schiold fortalte også at Siemens skulle ha ansvaret for forsyningen på Nordlandsbanen sør for Fauske og tyske AEG nord for Fauske. Dette er tilsynelatende ikke helt riktig, fordi Siemens/Impregnerbygg fikk ansvaret for strekningen Straumen - Fauske - Setså, altså både nord- og sønnenfor Fauske.¹⁶⁴ Høstmark oppga at Impregnerbygg mellom 1943 og 1945 til sammen bygget 40 km strømlinje på Nordlandsbanen, og at dette hadde en verdi på 394 739 kroner.¹⁶⁵

¹⁵⁹ Siemens Norsk hadde avvikende regnskapsår, dvs. at regnskapsårene sluttet på en annen dato enn 31.12, slik at tallene er oppgitt for årene 39/40, 40/41 osv. Brønnøysundregistrene (anno 2018) oppgir at dette kan benyttes for å ha samme regnskapsår utenlandske hovedforetak. Et normalt regnskapsår i datidens Tyskland var april-mars.

¹⁶⁰ Datterselskap av Norsk Impregneringskompani med sete i Larvik, men arbeidet selvstendig.

¹⁶¹ Politifullmektig Hamre, *Ad. A/S Impregnerbyggs arbeider for tyskerne under okkupasjonen. Avhør med Alf Holst Høstmark*, 29/11-46, s. 13, RA/S-3138/0036/D/Da/L0039/0019

¹⁶² Alf Høstmark, *Sammendrag over anleggsarbeider i tiden 9/4-40 til 8/5-45*, 11/3-47, s. 1, RA/S-3138/0036/D/Da/L0039/0019

¹⁶³ Krim. ass. Lars Christensen, *ang. Impregnerbygg, siktet for økonomisk landssvik. Avhør av T. Dehli Jemtland*, ingen dato, s. 2-3, RA/S-3138/0036/D/Da/L0039/0019; Politifullmektig Harald Diesen, *avhør av Adolf Öivind Schiold*, 13/2-46, s. 1-2, RA/S-3138/0001/D/Dg/L0535/0002

¹⁶⁴ Politifullmektig Hamre, *Ad. A/S Impregnerbyggs arbeider for tyskerne under okkupasjonen. Avhør med Alf Holst Høstmark*, 29/11-46, s. 12, RA/S-3138/0036/D/Da/L0039/0019

¹⁶⁵ Alf Høstmark, *Utførte linjearbeider i tiden 9/4-40 til 8/5-45 etter tysk oppdrag*, 11/3-47, s. 1, RA/S-3138/0036/D/Da/L0039/0019

Forklaringene indikerer dog at de ikke ønsket å arbeide på det nordlige avsnittet – *Polarbahn* – fordi denne strekningen ikke var en del av de førkrigsetablerte planene om jernbane til Fauske med sidespor til Bodø.¹⁶⁶ Høstmark forklarte at han i samråd med Jemtland kom frem til at firmaene måtte unngå arbeid i to områder på Nordlandsbanen: der banen kunne bli ferdig under krigen, etter deres vurdering sør for Rognan, og der det ikke gagnet norske interesser at det ble bygget.¹⁶⁷ Det er usikkert hvorfor arbeidet likevel delvis tok sted på det nordlige avsnittet, men det kan være at Organisation Todt krevet dette. Jemtland fortalte i avhør at «det var almindelig erkjent at dette anlegg overhode ikke hørte med til krigsviktige anlegg, idet man måtte regne med en byggetid langt ut over den tid krigen fornuftigvis kunne vare».¹⁶⁸ Han bekreftet også Høstmarks forklaring og opplyste at han hadde fått støtte for sine synspunkter av Den Norske Legasjons rettskontor i Stockholm i 1944. Jemtland var ikke bare direktør i Siemens Trondheim i denne perioden, han var også Hjemmefrontens hovedkontakt i Trondheim, så hans ord hadde autoritet.¹⁶⁹ Hva Hjemmefronten mente og ga uttrykk for til norske entreprenører er interessant for å forstå hvordan disse handlet i krigsårene, men også i analysen av behandlingen av slikt arbeid i rettsoppgjøret hvor det oppstod steile fronter i dette spørsmålet.

Det er lite som antyder at personene som ledet disse firmaene underveis i krigen, var krigsprofitører. Et særs viktig forbehold må med i vurderingen når disse firmaene skal settes opp mot eksempelvis byggefirmaer, og det er at det var få aktører i deres bransje. Dermed var det ikke slik at tyskerne kunne banke på neste dør om de ikke ønsket å ta et arbeid. De påstod hele tiden at de gjorde sitt beste for å sikre at arbeidet ville tjene også norske interesser, og sørget for å ta på seg mye slikt arbeid, slik at de kunne unnskyldte seg med at de ikke hadde kapasitet dersom OT etterspurte arbeid av mer krigsviktig karakter. At andelen tysk omsetning heller ikke var spesielt høy for noen av firmaene, bidrar til å tegne et bilde av pragmatiske kollaboratører som gjorde det beste ut av situasjonen.

¹⁶⁶ Ellingsve 1995: 6

¹⁶⁷ Politifullmektig Hamre, *Ad. A/S Impregnerbyggs arbeider for tyskerne under okkupasjonen. Avhør med Alf Holst Høstmark*, 29/11-46, s. 12, RA/S-3138/0036/D/Da/L0039/0019

¹⁶⁸ Krim. ass. Lars Christensen, *ang. Impregnerbygg, siktet for økonomisk landssvik. Avhør av T. Dehli Jemtland*, ingen dato, s. 2-3, RA/S-3138/0036/D/Da/L0039/0019

¹⁶⁹ Hoemsnes 1997: 162

2.4 Konklusjon: Bevisst bistand

Disse firmaene representerer fire ulike tilfeller av økonomisk kollaborasjon med den tyske okkupasjonsmakten. De har til felles at de var ideologiske motstandere av okkupasjonsmakten, men at de likevel stod den bi i forskjellige former for byggearbeid i løpet av krigen. For LN/Byggs del skjedde dette utelukkende på Nordlandsbanens nordlige avsnitt, for Dørum & Rognans del på banens sørlige avsnitt og i Bodø-området, og for Siemens Norsk og Impregnerbyggs vedkommende i store deler av landet i tillegg til strekket Straumen - Fauske - Setså. Hva bevissthet om arbeidenes utilbørlighet angår var det tydelig at LN/Bygg, Siemens og Impregnerbygg vurderte arbeidets krigsviktighet. Dette fremkommer av at de har konferert og fått «tillatelse» av Hjemmefronten til å utføre arbeidet. Når det gjelder Dørum og Rognan, foreligger bare dokumentasjon på refleksjon over sine arbeids krigsviktighet ved én anledning, selv om de hadde en lang rekke arbeid som var langt mer krigsviktige enn dette. Denne ene refleksjonen kan imidlertid tyde på at de var bevisste om problemstillingen, men at de muligens brukte denne anledningen til å vise gode nasjonale holdninger og «dekke over» arbeidet ved forlegninger og flyplasser.

Blant firmaene var det kun LN/Bygg som ble opprettet underveis i okkupasjonen og kan regnes som rene profitørselskaper, og det er også aktørene tilknyttet disse to firmaene som tilsynelatende bedrev kollaborasjon-for-profit. Dette betyr ikke at det kan utelukkes at de andre firmaene var motiverte av å tilegne seg utilbørlig profitt. Spesielt i Dørum & Rognans tilfelle viser dokumentene at dette *kan* ha vært en motivasjonsfaktor, og selv om det at nettofortjenesten prosentvis var beskjedent taler til deres fordel, var den i antall kroner på ca. 110 000 kroner for dem begge. Det er dessuten merkelig at de til slutt utelukkende arbeidet for tyskerne, at mange av arbeidene åpenbart var krigsviktige, og at det heller ikke er så mye annet enn deres eget vitneutsagn om det første arbeidet som indikerer at det hendte under tvang. Muligens var dette et tilfelle av tvangsbasert kollaborasjon som utviklet seg til å være av interessemaksimerende art. I de to siste firmaenes tilfeller er det usannsynlig at opportunistiske hensikter lå bak. Siemens Norsk var i praksis styrt av sitt tyske moderselskap, mens Impregnerbyggs andel tyskerarbeid på anslagsvis én femtedel er forholdsvis lite. Dokumentene gir dessuten et inntrykk av bevissthet om å unngå krigsviktig arbeid og å sørge for at eventuelt tyskerarbeid er landsgagnlig.

Leif Normanns sak gikk som nevnt til Høyesterett der Saltens herredsretts frifinnelse ble

opphevet hvoretter han ble dømt da saken på ny ble behandlet i herredsretten. De øvrige sakene ble henlagt. Av de henlagte sakene ble dem mot Johan Rognan, Edvin Dørum og Alf Høstmark henlagt etter bevisets stilling, som innebærer at påtalemyndigheten ikke vurderte bevisene til å være sterke nok til å kunne holde i en rettssak.¹⁷⁰ Etterforskningens konklusjoner var dermed ikke at det *ikke* forelå straffbare forhold. De økonomiske bidragene Heyerdahl var under etterforskning for, ble ikke ansett for å være straffbare, mens henleggelseskoden i sakene mot de øvrige Siemens Norsk-direktører (Olav Thygesen, Gustav Landmark og Daniel Waage) ikke fremkommer av rettsdokumenter eller litteratur undertegnende har hatt for hånden.¹⁷¹ Sakene er likevel interessante, fordi siktede eventuelt blir tiltalt og senere dømt eller frikjent etter en totalvurdering av alle omstendigheter. Derfor er det interessant å studere vurderingene som ble gjort av enkelte av variablene i disse sakene, hvor spesielt uoverensstemmelser i vurderingene av hva som var krigsviktig kommer tydelig frem i lyset. De etterforskede ga inntrykk av å være bevisste om de fremtidige kriteriene for utilbørlighet gjennom sine betraktninger om krigsviktige og landsgagnlige arbeider, men i kapittel 3 vil studien vise at ulike vurderinger av sammenlignbart arbeid kan ha resultert i forskjellsbehandling.

¹⁷⁰ Statsadvokat Odd Lassen, *skriv til politimesteren i Molde*, 23/7-47, s. 1, RA/S-3138/0036/D/Da/L0039/0019; Ukjent forfatter (underskrevet E. B.), *Beskjed til Johan Rognan om henleggelse*, 17/9-49, s. 1, RA/S-3138/0043/D/DA/L0075/0009; Ukjent forfatter (underskrevet E. B.), *Beskjed til Edvin Dørum om henleggelse*, 17/9-49, s. 1, RA/S-3138/0043/D/DA/L0075/0009

¹⁷¹ Oslo statsadvokatembete, *Brev til Oslo politikammer*, 19/9-1950, s. 1, RA/S-3138/0001/D/Dg/L0535/0002; Hoemsnes 1997: 186

Kapittel 3. Utilbørlig virksomhet: Krigsviktig arbeid på Nordlandsbanen?

6. juni 1947 opphevet en enstemmig Høyesterett frifinnelsen av Leif Normann.¹⁷² Den fremste årsaken til herredsrettens frifinnelse var «at det måtte være åpenbart at jernbaneanlegget ikke kunne bli ferdig så tidlig at det kunne bli tilnytte for tyskernes krigføring».¹⁷³ I tillegg la retten vekt på Normanns assistanse til sin brors motstandsarbeid. Riksadvokat Andreas Aulie nevnte begge disse punktene i sin ankeerklæring til Høyesterett, hvor de fem dommerne var enige i begge punkter og tok anken til følge. Sakene mot Astor Hansen og Ingvald Hestvik hadde blitt utsatt i påvente av Høyesteretts avgjørelse, og begge ble høsten 1947 tiltalt «etter den rettspraksis som nu har festnet seg»,¹⁷⁴ i tråd med den rettsstatlige skikken at påtalepraksis retter seg etter Høyesteretts avgjørelser. I praksis bestemte Høyesterett i saken mot Leif Normann at bistand på Nordlandsbanen var å regne som krigsviktig, slik at lignende arbeid burde blitt behandlet deretter i andre saker hvor norske entreprenører hadde bistått okkupanten i arbeidene på jernbanestrekningen. Derfor er det besynderlig at sakene mot Høstmark, Dørum og Rognan ble henlagt *etter* Høyesteretts avgjørelse, uten at dette arbeidet hadde blitt etterforsket eller vurdert som krigsviktig, som var et viktig moment for at bistanden skulle bli ansett utilbørlig. Var påtalemyndighetens behandling av sakene konsekvent og rettferdig? Hvis ikke, hva kan årsakene ha vært?

Dette kapitlet vil undersøke oppgavens overordnede problemstilling om hvordan og hvorfor praktiseringen av utilbørlighetsbegrepet utviklet seg i løpet av rettsoppgjøret, men også drøfte underproblemstillinger knyttet til Nordlandsbanens rolle som krigsviktig moment i landssviksaker og rettferdighetsproblematikk knyttet til de sakene som ble presentert i kapittel 2. «Rettferdighet», skriver høyesterettsadvokat E. Corneliussen i sin bok *Det økonomiske landssvikoppgjør* (1947), «... betyr jo at man behandler det like likt og det ulike forskjellig. Og man må mer enn noensinde nettopp holde seg dette for øye under det økonomiske landssvikoppgjør. ... Oppgaven må erkjennes å være ganske overordentlig vanskelig.»¹⁷⁵ I drøftingen vil det være nødvendig å se forbi dom og henleggelse, fordi sakenes utfall til syvende

¹⁷² Norges Høyesterett, *Kjennelse i sak L. nr. 223. S. nr. 154/1947, Påtalemyndigheten mot Leif Normann, 7/6-47*, s. 5, RA/S-3138/0043/D/Da/L0078/0006

¹⁷³ Salten herredsrett, *Hovedforhandling*, 8/11-1946, s. 8, RA/S-3138/0043/D/DA/L0078/0006

¹⁷⁴ Statsadvokaten for landssviksaker i Nordland, *Dokument for oversendelsespåskrifter*, 10/11-47, s. 2, RA/S-3138/0043/D/Da/L0102/0001

¹⁷⁵ Corneliussen 1947: 103

og sist kan ha vært korrekte. Eksempelvis var det ikke nødvendigvis galt å henlegge sakene mot Høstmark, Dørum og Rognan etter Høyesteretts avgjørelse i Normann-saken, men grunnlaget for henleggelsene tyder derimot på inkonsekvent behandling i disse sakene, nettopp fordi påtalemyndigheten valgte å ikke rette seg etter Høyesterettsdommen mot Normann i de øvrige sakene. Det like ble behandlet ulikt.

3.1 Utilbørighetsbegrep i endring: Arbeidets art og betydning for fienden

«Vi vet ikke hvordan Høyesterett vil trekke grensen for straffbarhet i de tvilsomme tilfelle ...» uttalte riksadvokat Sven Arntzen i det nevnte foredraget i Den Norske Dommerforening i september 1946, hvor han talte om utfordringene med de økonomiske landssviksakene. Arntzen spurte videre: «Hva er *utilbørlig* ervervsvirksomhet for fienden?»¹⁷⁶ Usikkerheten omkring dette ville vedvare inntil Høyesterett hadde trukket opp visse linjer, meddelte han, og inntil videre måtte påtalemyndigheten og Erstatningsdirektoratet danne egne retningslinjer basert på forhåndsskjønn. Senere i talen diskuterte riksadvokaten innholdet i utilbørighetsbegrepet, hvor han delte inn i tre grupper ervervsmessig virksomhet for fienden for å kunne analysere begrepet i nærmere detalj. Disse gruppene var a) arbeidsprestasjoner, b) produksjon og omsetning og c) mellommannsvirksomhet, og han brukte entreprenørvirksomhet for å illustrere den første gruppen. I dette eksempelet bemerket Arntzen et moment som måtte være elementært for utilbørighetskarakteristikken, nemlig «arbeidets art og betydning for fienden» – eller arbeidets krigsviktighet, hvorpå arbeid til åpenbart militære formål stod i kontrast til blant annet sykehus, veier eller jernbane.¹⁷⁷

På tidspunktet for talen, 5. september 1946, hadde ingen rene profitørsaker vært oppe for Høyesterett.¹⁷⁸ En ren profitørsak vil si saker hvor den tiltalte eksempelvis ikke hadde vært medlem av NS eller var tiltalt for andre forhold enn overtredelse av landssvikanordningens § 2 nr. 3. Med utgangspunkt i en antagelse om at de første sakene kom på trykk i Riksadvokatens Meddelelsesblad, vil Høyesteretts betraktninger i noen av de første entreprenørsakene presenteres i det følgende, for å danne et bilde av hvor uenighetene og problemene lå i slike saker. Den aller første var antagelig saken mot brødrene David, Henrik Johan og Håkon Nilsen

¹⁷⁶ Arntzen, *De økonomiske landssviksaker*, tale trykket i Riksadvokatens Meddelelsesblad 1946a: 1-2

¹⁷⁷ *ibid.*: 2-7

¹⁷⁸ *ibid.*: 1

hvor dom ble avsagt i Høyesterett 5. oktober 1946. I denne saken hadde både påtalemyndighet og domfelte anket over straffutmåling, og det var ingen tvil om at arbeidet de hadde utført – byggearbeid i meget stort omfang og for det meste av militær karakter – måtte betegnes utilbørlig, og dermed reflekterte ikke Høyesterett omkring utilbørlighetskarakteristikken.¹⁷⁹ Betraktninger omkring begrepet fant derimot sted i sakene mot Elling Helbostad og Willy Andrew Rudjord i hhv. november og desember 1946, hvor begge tiltalte ble frikjent i Høyesterett.

Høyesterettsdommer Larssen vektla i sin begrunnelse for frikjennelsen av Rudjord at siden ikke enhver ervervsvirksomhet som kommer tyskerne til gode kunne regnes utilbørlig, så måtte det drøftes hvilke sider ved virksomheten som talte for en slik karakteristikk.¹⁸⁰ Det ble så henvist til Helbostad-saken, hvor Høyesterett slo fast at selv om handlingen var kritikkverdig og helst ikke burde funnet sted, var det ikke dermed gitt at den skulle behandles som landssvik, for «dertil kreves at forholdet i utpreget grad må sees som nasjonalt daddelverdig».¹⁸¹ Larssen tilføyet til sin begrunnelse et sitat fra et rundskriv fra Riksadvokaten av 10. februar 1946, der Arntzen delte sitt syn om hvilket arbeid som måtte bli ansett straffbart etter landssvikanordningens § 2 nr. 3: «Alt i alt kan en si at det regelmessig vil bli tale om å anvende straff overfor dem som har utført arbeid av direkte krigsviktig betydning, til tross for at de på forhånd hadde bra lønnet og fast norsk arbeid.»¹⁸² I disse to sakene, hvor anken gjaldt lovanvendelsen, trakk Høyesterett opp noen slike retningslinjer som riksadvokat Arntzen enda ventet på i sitt foredrag 5. september. I praksis betød dette at hvilke forhold som var å anse som utilbørlig etter l. a. § 2 nr. 3 ble avgrenset, hvilket var nødvendig fordi rettsapparatet ellers ville være nødt til å straffeforfølge et for stort antall mennesker. I stedet skulle en kun trekkes til ansvar når det var snakk om «særlig mislige forhold».¹⁸³

Corneliussen fremhevet i sin bok fra 1947 Helbostad-dommen som den dommen der Høyesterett sterkest hadde presisert kravene domstolen må stille før noen kan dømmes som landssviker.¹⁸⁴ Avgrensningen til at forholdet måtte være utpreget nasjonalt daddelverdig kan tolkes dithen at krigsviktighetsmomentet ble satt i en særstilling i vurderingen av sakene, men

¹⁷⁹ Riksadvokatens Meddelelsesblad 1946b: 71

¹⁸⁰ Riksadvokatens Meddelelsesblad 1947a: 154

¹⁸¹ Riksadvokatens Meddelelsesblad 1947b: 29

¹⁸² Ibid.

¹⁸³ Ibid.

¹⁸⁴ Corneliussen 1947: 147

Corneliussen understreket at det fortsatt var en helhetsvurdering – Høyesterett godtok ikke en «ubetinget utilbørlighet» som gjorde at øvrige omstendigheter falt bort bare forholdet var ille nok.¹⁸⁵ At trenden gikk mot å konsentrere seg om det krigsviktige arbeidet i det økonomiske rettsoppgjøret, fremkommer også av Lynkomiteens innstilling (Ot. Meld. nr. 2 1945/46), hvor det omtales som et skjelnemerke av særlig betydning.¹⁸⁶ Følgelig blir spørsmålet hvilke arbeider som var av den art og betydning for fienden at det kvalifiserte til beskrivelsen «særlig mislig forhold». Her er det viktig å være bevisst på at dette momentet ikke er nevnt i landssvikanordningen, i motsetning til andre kriterier som var en del av vurderingen, som hvordan arbeidet hadde kommet i stand, om firmaet var nytt eller gammelt og så videre. Siden begrepet ikke var en del av lovteksten eller dens motiver, var det domstolene alene – aller helst Høyesterett – som kunne trekke grensene for hva som var *krigsviktig* bistand.

Høsten 1946, på samme tid som de første økonomiske landssviksakene nådde Høyesterett, overtok rikspolitisjef Andreas Aulie riksadvokatembetet etter Sven Arntzen. Under en konferanse med påtalemyndighetens embetsmenn og aktorer 9. januar 1947 innledet Aulie med en kort oversikt over problemstillingen i krigsprofitørsaker. En av disse var hvilken rolle den ervervsdrivendes skjønn skulle spille. Aulie bemerket at Høyesterett i saken mot Rudjord hadde fastslått at forholdene ikke var kritikkverdige *nok*, som gjorde at retten i videre saker måtte gi en «supplerende moraldom» som bygget på en skjønnsvurdering av alle omstendighetene. Aulies poeng var at den tiltaltes personlige skjønn om situasjonen ikke måtte være avgjørende for rettens vurdering. Han illustrerte poenget ved å vise til at selv om en våpenfabrikant måtte mene at det var greit å smi våpen for tyskerne etter det var klart at krigen ville ende i deres disfavør, så ble det ikke mindre utilbørlig av den grunn.¹⁸⁷ Denne argumentasjonen ligner den i hans ankeerklæring av 28. november i saken mot Leif Normann, der han hevdet at Normanns oppfatning av jernbanens krigsviktighet – som Salten herredsrett var enig i – var irrelevant. I det hele tatt kan det virke som Andreas Aulies overtakelse av riksadvokatembetet var avgjørende for at bistand til tyskerne i byggingen av Nordlandsbanen til slutt ble karakterisert krigsviktig. Dette temaet vil undersøkes nærmere i det følgende underkapitlet.

¹⁸⁵ Ibid.

¹⁸⁶ Justis- og Politidepartementet 1945-46: 12-13

¹⁸⁷ Innledning til diskusjon gitt av riksadvokat Aulie, gjengitt i Riksadvokatens Meddelelsesblad 1947c: 12-18

3.2 Nordlandsbanen i rettsoppgjøret

Den 19. november 1946, elleve dager etter frifinnelsen av Normann og ni dager før avgjørelsen ble anket, ble et rundskriv fra den nylig oppnevnte riksadvokat Aulie sendt til alle landets politimestere, aktorer og dommere. Rundskrivet var en gjengivelse av en betenkning avgitt av major Paal Frisvold ved Hærens overkommando og bar tittelen «Alminnelige betraktninger vedrørende den militære betydning av veg- og jernbanebygging i Norge under okkupasjonsårene». Frisvold var en av pionerene bak Milorg og hadde frem til han måtte flykte til Sverige i mars 1941 fungert som en slags «daglig leder» av organisasjonen. Senere var han aktiv i motstandskamp fra Sverige og England.¹⁸⁸ Majoreren slo fast at det var hevet over enhver tvil at all bistand til bygging av jernbane og vei under okkupasjonen tjente tyskernes militære interesser. Spesielt viktig var Nordlandsbanen og Nord-Norge-veien på grunn av strekningenes betydning for okkupantens kommunikasjonsmuligheter og evne til å forlytte sine tropper, noe som ble poengtert ved å vise til at norske fallskjermtropper ble satt inn for å sabotere byggingen av Nordlandsbanen i 1944/-45. Han avsluttet med at arbeidene på «kommunikasjonene» trygt kunne sidestilles med arbeid på flyplasser, ubåthavner og lignende.¹⁸⁹

Frisvolds betraktninger i rundskrivet markerte et skille i debatten om Nordlandsbanens krigsviktighet for tyskerne. Utsagn fra motstandsbevegelsen under okkupasjonen, fra politidistrikter etter okkupasjonen, fra siktede og vitner og fra fremtredende jurister, tyder på at konsensus var at jernbane ikke måtte anses krigsviktig, noe som vil komme frem i det følgende. Rundskrivet, med påfølgende anke i Normann-saken og så en Høyesterettsdom som på mange måter avgjorde at Nordlandsbanen skulle vurderes som et anlegg av krigsviktig betydning, gjorde at saken ble snudd på hodet. Dersom dette kun var Aulies og Frisvolds mening, ville ikke Høyesterett ha opphevet Salten herredsretts dom, så spørsmålet blir følgelig hva frontene med blant andre Arntzen og Andenæs på den ene siden og Aulie og Frisvold på den andre, var uenige i. Dette vil diskuteres i det kommende underkapitlet, hvis problemstilling omhandler Nordlandsbanens rolle som krigsviktig moment i landssviksaker. Denne rollen vil drøftes både ved hjelp av utsagn fra partene i spørsmålet og sakene mot de fire firmaene som ble presentert i kapittel 2. Selv om utvalget er for lite til å være representativt, vil sakene kunne vise enkelte tendenser, for eksempel vedrørende hvorvidt påtalepraksisen og vurderingen av Nordlandsbanen

¹⁸⁸ Kraglund & Moland 1987: 23

¹⁸⁹ Andreas Aulie, *Gjengivelse av major P. Frisvolds betenkning vedr. den militære betydning av veg- og jernbanebygging i Norge under okkupasjonsårene*, 19/11-46, s. 1-3, RA/S-3138/0043/D/Da/L0078/0006

var konsekvent i de alt tre forskjellige politidistriktene disse sakene hørte hjemme i.

Spørsmålet om Nordlandsbanens krigsviktighet er overordnet et spørsmål om hvilket arbeid som måtte vurderes til å være av den «art og betydning for fienden» at arbeidet i sin helhet måtte regnes utilbørlig. Denne frasen fra Arntzen i foredraget i Dommerforeningen i september 1946 finnes ikke i landssvikanordningen, men det står i kommentarene at «den som hjelper fienden med befestningsverker, brakker, flyplasser, strategiske kommunikasjoner og andre tiltak som den fiendtlige militærmakt setter i verk, kan etter omstendighetene ha yttet fienden straffbar bistand».¹⁹⁰ Både formuleringen «art og betydning for fienden» og ordlyden i landssvikanordningen krevde skjønnsvurdering. I Arntzens foredrag hvor denne problemstillingen ble presentert, ble bistand ved jernbaneanlegg nevnt som eksempel hvor ervervsvirksomheten *ikke* var av krigsviktig karakter. Dette må ikke tolkes dithen at Arntzen og hans meningsfeller ikke forstod at den tyske okkupasjonsmakten kunne dra nytte av jernbanen, men de plasserte jernbane (og vei) i denne båsen fordi de la vekt på at det over tid også ville være landsgagnlig. Dersom bistanden, på tross av å ha fremmet tyske militære interesser, på sikt også tjente den norske befolkning, ville det i alminnelighet ikke være utilbørlig, mente Arntzen.¹⁹¹ Johs. Andenæs nevnte i sin bok *Det vanskelige oppgjøret* (1979) fremdeles jernbane som eksempel på arbeid som var «mindre krigsviktig», fordi entreprenører som arbeidet på jernbaneanlegg samtidig tjente sivile norske interesser.¹⁹² Forskjellen lå altså i hvordan partene valgte å vektlegge de langsiktige hensynene, og hvorvidt en skulle ta hensyn til om okkupanten faktisk kunne dra nytte av eksempelvis jernbanen eller ikke. I kommende del vil påtalemyndighetens behandling av de forskjellige sakene undersøkes med fokus på hvilke betraktninger landets politidistrikter gjorde seg om krigsviktig arbeid generelt og Nordlandsbanen spesielt, samt hvordan krigsviktighet ble vektlagt i etterforskningene.

¹⁹⁰ Solem 1945: 55

¹⁹¹ Arntzen, *De økonomiske landssviksaker*, tale trykket i Riksadvokatens Meddelelsesblad 1946a: 9

¹⁹² Andenæs 1979: 137

3.2.1 Krigsviktig – men først etter krigen?

«Den norske værmakt på Saltfjellet var sterkere enn den tyske Wehrmacht.»¹⁹³ Dette sitatet stammer fra et svar til major Frisvold fra en representant ved Salten herredsrett 15. januar 1947. Representanten var sterkt uenig i Frisvolds karakteristik av Nordlandsbanen og henviste til rettens vurderinger av den i Normann-saken, og hevdet videre at et blick på kartet måtte være nok for å forstå at strekningen nordenfor Fauske var bygget med neste krig i tankene. Dette skal han etter sigende også ha fått fortalt av en mann fra Organisation Todt i 1943 da han spurte om meningen med jernbanearbeidet, som etter de lokalkjentes skjønn umulig kunne bli ferdig under den pågående krigen.¹⁹⁴ Synet som kom frem i brevet stemmer overens med inntrykket fra Normann-saken om at det ikke hersket noen oppfatning om at arbeidet på Nordlandsbanen nordenfor Fauske var krigsviktig, men heller landsgagnlig, som han kan ha kjent til gjennom sin bror i etterretningstjenesten (se kapittel 2.1.1). Normann-saken endte i retten fordi han nektet å vedta forelegget han fikk for overtredelse av landssvikanordningen. Han ble deretter som nevnt frikjent 8. november 1946, før Riksadvokaten anket saken til Høyesterett, som opphevet dommen 6. juni 1947. Saken kom deretter igjen opp for Salten herredsrett fra 13. desember 1948, hvor han ble dømt til å betale en bot på 1000 kroner og inndragning på 3000 kroner.¹⁹⁵ Normann anket og fremholdt i ankeerklæringen at selv aktor hadde erkjent at mange hadde «... stått i den formening at arbeidet med Nordlandsbanen nordenfor Fauske ikke var noen bistand i egentlig forstand til tyskerne».¹⁹⁶ Dette begrunnet han med at de trodde arbeidet utelukkende kunne komme norske interesser til gode, og at det var åpenbart at ikke jernbaneanlegget kunne bli ferdig på den tiden de påtok seg arbeidet.¹⁹⁷

Det er umulig å vite med sikkerhet om Normann snakker sant i sin forklaring, men det virker plausibelt, spesielt fordi aktor erkjente at dette var konsensus, i tillegg til at forklaringen

¹⁹³ Ukjent forfatter (en representant fra Salten herredsrett), *Svar til major Frisvolds betenkning av 19/11-46*, 15/1-47, s. 1-2, RA/S-3138/0043/D/Da/L0078/0006

¹⁹⁴ Ukjent forfatter (en representant fra Salten herredsrett), *Svar til major Frisvolds betenkning av 19/11-46*, 15/1-47, s. 1-2, RA/S-3138/0043/D/Da/L0078/0006

¹⁹⁵ Salten herredsrett, *Den offentlige påtalemyndighet mot Leif Normann, Røsvik*, 13/12-48, s. 10-11, RA/S-3138/0043/D/Da/L0078/0006

¹⁹⁶ Leif Normann, *Anke over Salten herredsretts dom av 28/12 1948*, 6/8-49, s. 1, RA/S-3138/0043/D/Da/L0078/0006

¹⁹⁷ Leif Normann, *Anke over Salten herredsretts dom av 28/12 1948*, 6/8-49, s. 1, RA/S-3138/0043/D/Da/L0078/0006

samsvarer med forklaringene i andre saker, for eksempel at Normanns bror i XU og Hjemmefronten hadde samme oppfatning om Nordlandsbanens krigsviktighet som Jemtland i Siemens Trondheim og Hjemmefronten. Et betimelig spørsmål er om Leif Normann var et uheldig offer for Aulies plutselige retningsendring i spørsmålet om Nordlandsbanen, for det er liten tvil om at det var vurderingen av arbeidets krigsviktighet som fikk ham dømt. At grensene for hva som skulle bli regnet som krigsviktig arbeid ble utvidet heller enn innskrenket, er dessuten paradoksalt, da trenden ellers i landssvikoppgjøret var at det ble mildere med tiden.¹⁹⁸ Likevel må det faktisk påpekes at en enstemmig Høyesterett også mente at Salten herredsretts frifinnelse var gal, slik at Aulies standpunkt ikke kan anses urimelig.

Dommer Soelseth innledet Høyesteretts kjennelse med å avskrive argumentet om at jernbanen kunne komme Norge til gode, siden strekningen nordenfor Fauske var utenfor norske myndigheters plan for Nordlandsbanen. Videre påpekte Soelseth at han var uenig i herredsrettens vektleggelse av at jernbaneanlegget ikke kunne bli ferdig. Etter Høyesteretts skjønn forelå det «rettsstridig bistand hvor en nordmann medvirker til en virksomhet som er et ledd i fiendens krigførsel, og som fienden av den grunn setter i verk uansett den konkrete nytte som til slutt oppnåes».¹⁹⁹ Dessuten slo Soelseth fast at Nordlandsbanen utvilsomt var en jernbane av største strategiske betydning for fienden.²⁰⁰ Aulie gjorde i sin ankeerklæring ikke et poeng av at det nordlige avsnittet ikke var en del av de norske planene, og at nytteargumentet dermed var svakt, så det er ikke grunn til å tro at han mente det nordlige og sydlige avsnittet på Nordlandsbanen burde bli behandlet ulikt rettslig. Derimot gjorde det fraværende nyttemomentet i Normanns arbeid at denne dommen ikke avskrev Arntzens og Andenæs' argumentasjon, hvor kjernen var at nytten kunne veie opp for krigsviktigheten dersom bistanden i tilstrekkelig grad tjente norske behov på sikt. Høyesterett avskrev nytteargumentet i forbindelse med arbeid på det nordlige avsnittet, men de avskrev det ikke om all jernbanebygging, selv om de avgjorde at hele Nordlandsbanen var krigsviktig.

Landssvikpolitiet i Bodø fikk til slutt rett i sin sak mot Leif Normann, som politifullmektig Julius Moe omtalte som «sjælen i barakkebaronvirket på sitt sted». Saken mot

¹⁹⁸ Figueiredo 2004: 42-44

¹⁹⁹ Norges Høyesterett, *Kjennelse i sak L. nr. 223. S. nr. 154/1947, Påtalemyndigheten mot Leif Normann, 7/6-47, s. 3*, RA/S-3138/0043/D/Da/L0078/0006

²⁰⁰ Norges Høyesterett, *Kjennelse i sak L. nr. 223. S. nr. 154/1947, Påtalemyndigheten mot Leif Normann, 7/6-47, s. 1-4*, RA/S-3138/0043/D/Da/L0078/0006

Dørum og Rognan, Julius Moes klienter før og under okkupasjonen, ble derimot henlagt i september 1949. Her må det nevnes at Bodø-politiet mente at det burde bli tatt ut tiltale, men at statsadvokaten likevel valgte å henlegge saken. Dette på tross av en langt mer omfattende virksomhet innen brakkebygging i forbindelse med arbeidet med Nordlandsbanen, men også arbeid som udiskutabelt var krigsviktig, som ved forlegninger eller artilleristillinger. Det påfallende i saken mot firmaet Dørum & Rognan er hvor fraværende fokus på deres omfattende bistand i byggingen av Nordlandsbanen var. I kapittel 2.2 ble det referert til jernbanearbeider til en samlet verdi på over 200 000 kroner (tilsvarende ca. 4,3 millioner 2017-kroner) i 1943 og 1944, hvor oppdragsgiver var både NSB og OT. I landssvikpolitiets oversikt med tittel «Arbeider som antas å ha vært av krigsviktig betydning for tyskerne» ble det skrevet at det arbeidet som ble gjort for OT på Nordlandsbanen var «barakkearbeide i Saltdal».²⁰¹ Dette er også eneste gang jernbanearbeidene nevnes i forbindelse med krigsviktig arbeid. Arbeidene for NSB, som etter alt å dømme var lignende arbeid i samme område, var fraværende i oversikten, selv om informasjonen om det ligger tilgjengelig i saksmappen. Det har med andre ord nesten to år etter Høyesteretts avgjørelse ikke blitt vurdert krigsviktig fordi oppdragsgiveren var norsk.

Årsaken til dette er uklar. Arbeidene kan ha blitt nedprioritert fordi D&R stod bak så mange andre arbeider som åpenbart var krigsviktige, men selv etter Normann-dommen er det ikke tegn til at det ble gått nærmere i sømmene i den perioden på mer enn to år fra Høyesteretts avgjørelse til henleggelsen i saken mot Dørum og Rognan. Det er usannsynlig at påtalemyndigheten i Bodø ikke kjente til utviklingen i deres egen sak mot Normann, og dermed visste at de med hell kunne bruke D&Rs arbeid på Nordlandsbanen mot dem, men likevel ble det altså ikke gjort. I tillegg gir saksdokumentene en bedre oversikt over firmaets virksomhet, og det foreligger kontrakter for en del arbeider, hvilket det ikke gjorde for Leif Normanns arbeid. Dette tatt i betraktning, er det vanskelig å forstå hvordan «bevisets stilling» kunne være svakere i denne saken enn sakene mot de tre som var tilknyttet LN/Bygg. I det hele tatt gir behandlingen av de to sakene et inntrykk av forskjellsbehandling, delvis fordi mange av arbeidene politiet valgte å fokusere på var av åpenbar krigsviktig karakter og delvis som følge av *fraværet* av handling fra politiets side med tanke på jernbanearbeidene. Politiets vurdering av hvilket arbeid som var utilbørlig og krigsviktig, var ulik i disse to sakene, og viser at inkonsekvent behandling

²⁰¹ Politibetjent A. Solbjørg, *Oppgave over fa. Dørum & Rognan i tiden 1942 - 1945, A. Arbeider som antas å ha vært av krigsviktig betydning for tyskerne*, 8/3-49, s. 2, RA/S-3138/0043/D/DA/L0075/0009

av like forbrytelser forekom selv innad i samme landssvikavdeling. Videre vil behandlingen av Nordlandsbanen i sakene mot Siemens Norsk og Impregnerbygg undersøkes. Hvordan ble Nordlandsbanens krigsviktighet vurdert av ikke-lokale aktører, og på hvilket grunnlag gjorde de sin vurdering?

I politifullmektig Harald Diesens utførlige rapport om Siemens Norsk fra juli 1946 finnes blant annet en grov oversikt over hvilke arbeider som har stått for den tyske omsetningen til firmaet. Disse omfattes av i alt fem punkter: 1) større militære sambandsanlegg på en rekke steder langs kysten fra Oslo til Kirkenes, 2) montasje av elektrisk utstyr til ubåthavnen i Bergen, 3) montasje av elektrisk utstyr til Nordisk Lettmetalls anlegg på Herøya, 4) montasje av elektrisk utstyr til Nordags anlegg i Saudasjøen og 5) planlegging m.v. av kraftforsyningen til anlegget av Nordlandsbanen. Diesen påpekte at det under disse punktene tilhørte en lang rekke oppdrag og leveranser.²⁰² Videre rapporterte han:

De oppdrag det gjelder er tildels av utpreget militær eller krigsøkonomisk betydning. Av de oppdrag som er spesielt nevnt ovenfor gjelder dette forøvrig minst for kraftforsyningen til Nordlandsbanens anlegg. Anlegget av banen har såvidt jeg kan bedømme det ikke vært betraktet som utpreget krigsviktig for Tyskland, da man har regnet med at krigen ville være avgjort innen banen blev ferdig, noe som jo også har slått til.²⁰³

For det første påpekte Diesen eksplisitt at Nordlandsbanens anlegg ble vurdert mindre krigsviktig enn sambandsanlegg langs kysten og montasje av elektrisk utstyr ved ubåthavnen i Bergen, ved Nordisk Lettmetalls anlegg på Herøya og Nordags anlegg i Saudasjøen, som ikke var rangert. Det andre slående er at resonnementet til landssvikavdelingen ved Oslo politikammer ligner Leif Normanns forklaring og Salten herredsretts oppfatning i den første rettssaken mot Normann. Etter Diesens skjønn har ikke Nordlandsbanen vært betraktet som utpreget krigsviktig for Tyskland fordi «man» har regnet med jernbaneanlegget ikke ville bli ferdig. Selv om det ikke står hvem «man» er, må det kunne antas at han siktet til den alminnelige oppfatning – i folket eller i politiet – om Nordlandsbanen. I motsetning til de øvrige arbeidene er heller ikke Nordlandsbanen nevnt videre i rapporten. Det er dog med blyant skrevet «Nordlandsbanen dok. B.2, C.7, 18» i margen, men disse dokumentene ligger dessverre ikke i Heyerdahls saksmappe og de står heller ikke oppført i innholdsfortegnelsen. Det samme gjelder for øvrig lignende

²⁰² Politifullmektig Harald Diesen, *Samlerappport vedr. Siemens Norsk A/S, 9/7-46*, s. 13, RA/S-3138/0001/D/Dg/L0535/0002

²⁰³ Politifullmektig Harald Diesen, *Samlerappport vedr. Siemens Norsk A/S, 9/7-46*, s. 13, RA/S-3138/0001/D/Dg/L0535/0002

dokumenthenvisninger til de andre arbeidene, slik at fraværet av dokumentene ikke kan tolkes som at de er utelatt fordi det ikke var viktig. Diesens refleksjoner er dermed de eneste som foreligger fra Oslo-politiet hva Nordlandsbanen angår.

I saksmappen til Alf Høstmark, direktør i Impregnertbygg, finnes det ingen refleksjoner fra politiet, selv om arbeidene nevnes og redegjøres for i forklaringene til både Høstmark og Jemtland i Siemens Trondheim og Hjemmefronten. I tillegg er det vedlagt en rekke kontrakter, men ingen fra deres arbeid på Nordlandsbanen. Fraværet av kontrakter og egne vurderinger omkring dette arbeidet indikerer at heller ikke landssvikavdelingen i Molde vurderte jernbane til å være av en slik krigsviktig betydning at det kunne brukes i en sak mot Impregnertbygg. Jemtlands refleksjoner tilbyr derimot innsyn i hvordan Hjemmefronten kan ha tenkt omkring Nordlandsbanen, som kan ha vært årsak til at politiet valgte å ikke fokusere videre på dette arbeidet. Hva motstandsbevegelsen sa er interessant fordi deres ord må kunne sies å ha vært en god rettesnor for entreprenørene hva både krigsviktighet og nasjonale holdninger angår. I disse fire sakene har det dukket opp to personer med tilknytning til Hjemmefronten/Milorg som har uttalt seg om Nordlandsbanen, nemlig Torbjørn Dehli Jemtland og major Paal Frisvold, samt at det virker sannsynlig at Albert Normann delte informasjon med sin bror Leif Normann. I tillegg var Sven Arntzen sentral i motstandsbevegelsen, som en del av Kretsen og senere Hjemmefrontens ledelse.²⁰⁴

Albert Normann var fritatt for vitneplikten fordi han var bror til tiltalte, og han avga heller ingen forklaring til politiet, så sitater foreligger dessverre ikke. Retten trodde imidlertid på Leif Normanns forklaring om broren og hva han drev med, og det er ingen grunn til å være mer skeptiske nå 70 år senere enn det retten var den gang. Det som derimot taler imot at broren uttalte seg eksplisitt om jernbanen, er at da Normann nevnte ham, var ikke dette i forbindelse med Nordlandsbanens krigsviktighet, men at han hadde hjulpet ham med diverse forefallende arbeid i Hjemmefronten.²⁰⁵ Det var hans kompanjong Astor Hansen som først i 1949 konkret nevnte Hjemmefronten i sammenheng med Nordlandsbanen, da han skrev at «dette arbeid som blev utført var sett for å være landsgavnlig, til like med at Hjemmefront ledelser [sic] anbefalte

²⁰⁴ Dahl & Hagen 1995: 30

²⁰⁵ Finn Bringsværd ved utrykningspolitiet, *Rapport til Politifullmektig Lie, Fauske. Leif Normanns forklaring*, 13/6-45, s. 3, RA/S-3138-0043-D/DA/L0078/0006

da å ta arbeide på Nordlandsbanen og anså det for ikke fiendtlig [sic].»²⁰⁶ Det er usikkert hvem eller hvor Hansen har dette fra, men Albert Normann skal ha vært Hjemmefrontens sjef i Røsvik, så han kan ha vært kilden. Jemtlands uttalelse (som også ble referert til i kapittel 2.3) om at det var alminnelig erkjent at anlegget på ingen måte var krigsviktig fordi det ikke ville bli ferdig under krigen,²⁰⁷ er en klar indikasjon på at inntrykket Astor Hansen fikk var det rådende fra Hjemmefrontens side. At Jemtland i samtale med Høstmark fortalte at en ikke måtte bygge nord for Fauske fordi det ikke gagnet norske interesser, forandrer ikke på dette.

Alt i alt er det få tegn til at jernbanen ble vurdert som krigsviktig under okkupasjonen, være seg av vanlige folk eller motstandsbevegelsen. Ikke før Andreas Aulie ble riksadvokat med den påfølgende betenkningen fra major Frisvold i november 1946, virker dette inntrykket å ha gjort seg gjeldende, senere understreket av Høyesteretts dom i Normann-saken. Hvordan kan Frisvold ha vært så uenig med andre lederskikkelser i motstandsbevegelsen? En mulighet er at han som major mente at militærstrategiske hensyn måtte komme først, ikke de langsiktige nasjonale hensyn til infrastruktur. En indikasjon på dette var at han trakk frem sabotasjeaksjoner vinteren 1944/-45 som bevis for at det var ansett krigsviktig.²⁰⁸ Disse aksjonene skulle hindre at tyskerne «kunne trekke til seg soldater fra fjerntliggende okkuperte strøk»²⁰⁹ hvor de kunne bidra til å utsette det tyske nederlaget. Majoriteten av slike aksjoner fant likevel sted på Østlandet, gjennom «Operasjon betongblanding», og ifølge Westlie forekom heller ikke sabotasje på Nordlandsbanen nord for Mo i Rana før helt på slutten av krigen. Videre spør også Westlie om fraværet av sabotasje kan ha vært en følge av at også London-regjeringen ønsket at Nordlandsbanen ble bygget, og viser til at London-regjeringen i 1943 innså hvor verdifull den kunne bli etter krigens slutt.²¹⁰

Uavhengig av om ens arbeid på Nordlandsbanen var å regne som landsgavnlig eller ei, tyder det meste på at de aller fleste har vært av den oppfatning at arbeidet ikke var av krigsviktig betydning under okkupasjonen. Både fraværet av omtale og handling, som ved

²⁰⁶ Astor Hansen, *Til grunlag for anke til den av Saltens Herredsrett mig idömte straff for landssvik.*, 12/3-49, s. 1, RA/S-3138/0043/D/DA/L0083/0004

²⁰⁷ Krim. ass. Lars Christensen, *ang. Impregnerbygg, siktet for økonomisk landssvik. Avhør av T. Dehli Jemtland*, ingen dato, s. 2-3, RA/S-3138/0036/D/Da/L0039/0019

²⁰⁸ Andreas Aulie, *Gjengivelse av major P. Frisvolds betenkning vedr. den militære betydning av veg- og jernbanebygging i Norge under okkupasjonsårene*, 19/11-46, s. 1-3, RA/S-3138/0043/D/Da/L0078/0006

²⁰⁹ Andreas Aulie, *Gjengivelse av major P. Frisvolds betenkning vedr. den militære betydning av veg- og jernbanebygging i Norge under okkupasjonsårene*, 19/11-46, s. 1-3, RA/S-3138/0043/D/Da/L0078/0006

²¹⁰ Westlie 2015: 156-164

landssvikavdelingene Molde og tildels i Bodø, og uttalelser, som fra politifullmektig Diesen i Oslo, Salten herredsrett, Jemtland, Arntzen og involverte i sakene, indikerer at dette var konsensus. Det at lignende oppfatninger og resonnementer fantes over store geografiske områder underbygger dette. Tross det som synes som rådende syn under okkupasjonen avgjorde altså Høyesterett i juni 1947 at Nordlandsbanen var et krigsviktig anlegg. Kort tid før dommen skrev Corneliussen (utgivelse i juni 1947) at «... der forelå gode myndigheters direktiver som man kunde gå etter, må vedkommende gå fri. Hvis ikke pliktet han og la seg lede av gode og nasjonalt innstillede menns oppfatning på vedkommende til [sic] og vedkommende sted».²¹¹ Gode og nasjonalt innstillede menns oppfatning var at Nordlandsbanen ikke var krigsviktig, og at jernbanestrekningen senere ville tjene norske interesser, slik at Normann antageligvis ikke ville blitt dømt etter Corneliussens skjønn, i alle fall ikke på samme grunnlag. For selv om krigsviktigheten muligens utviklet seg til å bli det mest tungtveiende momentet i en utilbørighetsvurdering, var det fortsatt en helhetsvurdering basert på flere faktorer, som vil vektlegges i neste underkapittel.

3.3 Helhetsvurderingen: Bevisenes stilling

Det hersker liten tvil om at Nordlandsbanen ble behandlet annerledes i saken mot Leif Normann enn i de øvrige sakene som har blitt presentert i denne studien: Det var en ny riksadvokats nye syn på jernbanestrekningens krigsviktighet som gjorde at han ble dømt. Men det var mer enn bistandens krigsviktighet som avgjorde entreprenørenes skjebner. Som nevnt i kapittel 1.1 trakk Andenæs frem tre andre momenter som var spesielt tungtveiende: arbeidets frivillighet, arbeidets tidspunkt og når det aktuelle firmaet ble opprettet.²¹² I tillegg til disse konkrete hensynene påtalemyndighet og domstol kunne vurdere, må det i ettertiden også tas hensyn til de tidsutstrakte og romlige dimensjonene i en analyse av praktiseringen av utilbørighetsbegrepet og i en vurdering av hvorvidt saker har blitt rettferdig behandlet. I dette underkapitlet vil studien derfor også vektlegge de øvrige variablene, ikke bare krigsviktighet, for å kunne drøfte hvordan utilbørighetsbegrepet ble praktisert i de ulike sakene.

Mens Aulie i sin ankeerklæring kun fokuserte på Nordlandsbanens krigsviktighet og at Normanns tjenester for Hjemmefronten var irrelevante, nevnte Høyesterett også det faktum at

²¹¹ Corneliussen 1947: 18

²¹² Andenæs 1979: 137

arbeidene var frivillige.²¹³ Undersøkelsen av LN/Byggs virksomheter viste at Normann tilsynelatende var en interessemaksimerende opportunist som bedrev kollorasjon-for-profit, og han hevdet heller ikke selv at arbeidet var noe annet enn frivillig. Firmaene ble dessuten opprettet utelukkende for å ta oppdrag for tyske aktører på tidspunkter etter perioden hvor det kunne være tale om rettsforvirring. Likevel ble Normann altså først frikjent, til tross for at han oppfylte de tre andre kriteriene Andenæs i ettertid fremhevet. Dette indikerer at krigsviktighetsmomentet var spesielt tungtveiende, og i forbindelse med brakkebygging – som Normann i hovedsak beskjeftiget seg med – var det avgjørende, fordi det var forskjell på brakkebygging for å dekke behov for husly i en by og på byggingen «på militære samlingsplasser og strategisk viktige punkter».²¹⁴ Denne forskjellen var tydelig i saken mot Dørum og Rognan, hvor omfattende brakkebygging i Bodø i krigens to første år ikke ble ansett straffverdig, i motsetning til bygging ved forlegninger.²¹⁵ Hvorfor det ikke ble tatt ut tiltale mot Dørum og Rognan på bakgrunn av byggingen av disse brakkene, er usikkert, og spørsmålet er om de andre variablene kan forklare politiets avgjørelse om å henlegge sakene mot dem.

I likhet med Siemens Norsk og Impregnerbygg var også D&R et firma som ble etablert før okkupasjonen, slik at det i deres tilfeller ikke var snakk om opprettelse av et rent profitørfirma. Videre har alle firmaene til felles at de arbeidet etter motstandskampen hadde etablert seg, og at det dermed ikke lenger var tale om unnskyldelig rettsforvirring. I tillegg er det få indikasjoner på at arbeidet skjedde under tvang for noen av de involverte. Dørum og Rognan var de eneste som hevdet at de ble tvunget til å arbeide for tyskerne, men dette virker heller tvilsomt, hvilket Erstatningsdirektoratets representant i Nordland O. A. Jakhelln også uttalte i et brev til Oslo-avdelingen i mai 1948.²¹⁶ Hva var det så som gjorde at kun ett av firmaene ble tiltalt for utilbørlig ervervsmessig virksomhet for fienden? For å besvare dette så presist som mulig, må årsakene til henleggelsene med i vurderingen. Her blir saken mot Heyerdahl holdt utenfor, fordi han ikke var under etterforskning for økonomisk landssvik, men for innblanding i pengestøtte til NS og Frontkjemperkontoret.²¹⁷ Sakene mot Dørum, Rognan og Høstmark ble

²¹³ Norges Høyesterett, *Kjennelse i sak L. nr. 223. S. nr. 154/1947, Påtalemyndigheten mot Leif Normann, 7/6-47*, s. 2, RA/S-3138/0043/D/Da/L0078/0006

²¹⁴ Arntzen, *De økonomiske landssviksaker*, tale trykket i Riksadvokatens Meddelelsesblad 1946a: 8

²¹⁵ Johs. Risting i Erstatningsdirektoratet, *Brev til overrettsakfører O. A. Jakhelln vedr. sak: Dørum og Rognan, Bodø. 13/7-48*, s. 1, RA/S-3138/0043/D/DA/L0075/0009

²¹⁶ O. A. Jakhelln ved Erstatningsdirektoratet i Nordland, *Brev til Erstatningsdirektoratet i Oslo vedr. Dørum & Rognan, 18/5-48*, s. 2, RA/S-3138/0043/D/DA/L0075/0009

²¹⁷ Se kapittel 2.3 for mer.

henlagt etter bevisets stilling, som betyr at påtalemyndigheten vurderte bevisene som for svake til å være fellende i en rettssak. Det betyr ikke at konklusjonen var at forholdene *ikke* var straffbare – i slike tilfeller er henleggelseskode «intet straffbart forhold». Det er derimot ingen indikasjoner på at bevisets stilling var noe svakere i disse sakene enn i sakene mot Normann og hans kompanjonger, så hva lå bak vurderingene?

Kort sagt, med en antagelse om at saksmappene er noenlunde fullstendige, finnes det ingen beviser i saken mot Normann som *ikke* finnes i de andre sakene. Snarere tvert imot, fordi det foreligger kontrakter for en del av arbeidene Impregnerbygg og Dørum & Rognan gjorde for tyske myndigheter. Ellers finnes mye av den samme typen dokumentasjon: Avhør med siktede eller andre personer med kunnskap om virksomhetene, oversikt over hva firmaene har drevet med, oversikt over firmaenes økonomier, og andre opplysninger som bidro til å bygge påtalemyndighetens sak. I motsetning til LN/Bygg, arbeidet Impregnerbygg og D&R på flere anlegg enn Nordlandsbanen, hvorav mange var udiskutabelt krigsviktige, som eksempelvis Impregnerbyggs arbeid ved Værnes og D&Rs ved flyplassen i Bodø.²¹⁸ Hvorfor sakene ble henlagt etter bevisets stilling er derfor vanskelig å si med sikkerhet. Da statsadvokaten for landssviksaker i Nordland, Troms og Finnmark ikke tok Bodø-politiets anbefaling til følge og henla saken mot D&R, ble det henvist til Høyesteretts frifinnelse av to entreprenører i Kristiansand ved navn Tor Ruud og Halvard Thorsen.²¹⁹ Statsadvokatens resonnement bygget på at firmaene hadde til felles at de var svært aktive i starten av krigen, mens det fortsatt var «rettsforvirring» og myndighetene formante om «å holde hjulene i gang». Den norske delen av kristiansandfirmaets arbeid økte imidlertid bare utover i krigen, i motsetning til D&R, hvor omsetning til tyskerarbeid økte gradvis og i 1944 og våren 1945 var på omtrent 100 %. I saken mot Ruud og Thorsen var det heller ikke tale om krigsviktighet i forbindelse med arbeidet, som også skiller dem fra D&R.²²⁰ I det hele tatt virker statsadvokatens henvisning merkelig.

At saker mot større entreprenører endte opp med å bli henlagt som følge av uklare årsaker, var dog ikke uvanlig. Ifølge Ellingsen var det regelen snarere enn unntaket at saker mot

²¹⁸ Alf Høstmark, *Utførte linjearbeider i tiden 9/4-40 til 8/5-45 etter tysk oppdrag*. 11/3-47, s. 1, RA/S-3138/0036/D/Da/L0039/0019; Politibetjent A. Solbjørg, *Oppgave over fa. Dørum & Rognan i tiden 1942 - 1945, A. Arbeider som antas å ha vært av krigsviktig betydning for tyskerne*, 8/3-49, s. 2-3, RA/S-3138/0043/D/DA/L0075/0009

²¹⁹ Statsadvokaten for landssviksaker i Nordland, Troms og Finnmark, *Brev til herr politimesteren i Bodø*, 12/9-49, s. 1, RA/S-3138/0043/D/DA/L0075/0009

²²⁰ For mer om sak mot Ruud og Thorsen, se Riksadvokatens Meddelelsesblad 1949: 23-31

større firmaer endte slik, og vanligvis skjedde det etter nettopp bevisets stilling.²²¹ Hva som skiller store firmaer fra små, er et definisjonsspørsmål, men én forskjell vil i mange tilfeller være at de store firmaene har hatt advokathjelp, både før, under og etter krigen, slik at de bedre kunne manøvrere seg gjennom den, sikre vanntette kontrakter og ikke minst ha råd til advokathjelp under etterforskningen. Etter krigen endte dessuten mange av forretningsadvokatene opp på andre siden av bordet, hvilket førte til ytterligere komplikasjoner.

Advokater i dobbeltroller var en forutsetning for at rettsoppgjøret kunne gjennomføres,²²² noe som instruktivt kan illustreres med tall: I førkrigsårene lå antallet straffesaker på rundt 4000, og i løpet av rettsoppgjøret ble det reist sak mot over 92 000. I 1945 var det ca. 4000 jurister i Norge disse sakene kunne fordeles på,²²³ og i tillegg må det medregnes at et fåtall av disse hadde sin ekspertise innen strafferett. Dessuten hadde ikke siktede rett på forsvarer under etterforskningen, men først i selve rettssaken, hvilket ytterligere forsterket klasseskillet mellom de store og de små entreprenørene.²²⁴ Disse forskjellene kommer godt til syne også i denne studien, og kan ha vært en av årsakene til hvorfor det gikk som det gikk i de ulike sakene. Det mest åpenbare eksempelet er Julius Moes dobbeltrolle, som før og under krigen var advokat for D&R, og etter krigen var politifullmektig ved landssvikavdelingen i Bodø. Moe var svært hardtslående mot brakkebaroner som Normann, som han i brevet delvis gjengitt i kapittel 2.1.1, uttalte at var så inderlig trygg mot å lide noen overlast fra tyskerne som følge av sitt krigsviktige arbeid.²²⁵

I saken mot D&R var han naturligvis inhabil, men det kan virke som hans kompetanse ikke ble tilstrekkelig erstattet av noen andre. Jakhelln uttalte i sitt skriv til Erstatningsdirektoratet i Oslo i mai 1948 at siden Moe var inhabil i saken, var det «særlig ønskelig» å få en uttalelse om saken fra juridisk avdeling i Oslo.²²⁶ Antok Erstatningsdirektoratet i Nordland at en person sittende i Oslo ville kunne vurdere saken bedre enn den lokale påtalemyndigheten fordi Moe var inhabil? Tross inhabiliteten fikk Moe likevel ytre sin mening om og dermed påvirke

²²¹ Ellingsen 1993: 118

²²² Ibid.

²²³ Bue 2004: 160, 181

²²⁴ Andenæs 1979: 78

²²⁵ Politifullmektig Julius Moe, *brev til Erstatningsdirektoratets overrettssakfører O. A. Jakhelln*, 12/10-46, s. 1, RA/S-3138/0043/D/DA/L0078/0006

²²⁶ O. A. Jakhelln ved Erstatningsdirektoratet i Nordland, *Brev til Erstatningsdirektoratet i Oslo vedr. Dørum & Rognan*, 18/5-48, s. 1, RA/S-3138/0043/D/DA/L0075/0009

etterforskning av D&R.²²⁷ Brevet er datert 31. mai 1947 og underskrevet med politifullmektig Julius Moe, og har en tone som er langt mer forsvarende enn den han hadde overfor Normann. Var det politifullmektigen eller forsvareren som uttalte seg? Disse spørsmålene kan ikke besvares, men de illustrerer likevel den mangelen på ressurser og kompetanse som preget oppgjøret. Dette kan igjen ha ført til at behandlingen av saken tok så lang tid. Allerede i juli 1945 avga Dørum og Rognan sine første forklaringer, mens saken ble henlagt først i september 1949. Statsadvokaten mente det var tilstrekkelig å henvise til Høyesteretts avgjørelse i saken mot Ruud og Thorsen, men disse sakene synes for forskjellige til at det gir et godt svar. Noe godt svar på henleggelsesgrunnen finnes heller ikke i saken mot Impregnerbygg som ble henlagt i juli 1947. Disse to henleggelsene forsterker Ellingsens funn om at saker mot de større firmaer vanligvis ble henlagt etter bevisets stilling. At Normann, Hansen og Hestvik ble dømt er også i tråd med Ellingsens tese om at Kong Salomo og Jørgen Hattemaker ble forskjellsbehandlet, og kan være en indikasjon på at fenomenene var landsomfattende.

3.4 Konklusjon: Høyesterettsavgjørelsens manglende konsekvenser

«Alt i alt er jeg ikke så sikker på at det har vært så uheldig at det har trukket noe ut med å få de økonomiske landssviksakene for domstolene,»²²⁸ uttalte Arntzen i foredraget i Dommerforeningen i september 1946. Da kunne det lett ha båret galt av sted, trodde han, fordi påtalemyndighet og domstoler ennå hadde for lite kunnskap om tingenes tilstand. Som nevnt etterlyste den daværende riksadvokaten historisering, og videre at et arbeids krigsviktighet burde få en elementær betydning for utilbørlighetskarakteristikken. Det fikk det til gangs i saken mot Normann. Selv om Høyesterett la en viss vekt på at Normann hadde «utført arbeidene etter frivillig overenskomst med fienden eller tyske firmaer som representerte fienden»,²²⁹ var det krigsviktighetsmomentet som var tungen på vektskålen i denne saken og gjorde at han ble dømt. Dommen fikk konsekvenser for hans medarbeidere Astor Hansen og Ingvald Hestvik, men det er ingen tegn til konsekvenser i de andre sakene, hvor politiet fortsatte å behandle Nordlandsbanen slik det falt dem naturlig etter deres oppfatning fra okkupasjonens dager. Som sagt tyder det

²²⁷ Politifullmektig Julius Moe, *Rapport til politimesteren i Bodø, i sak Dørum og Rognan*, 31/5-47, s. 1-3, RA/S-3138/0043/D/DA/L0075/0009

²²⁸ Arntzen, *De økonomiske landssviksaker*, tale trykket i Riksadvokatens Meddelelsesblad 1946a: 5

²²⁹ Norges Høyesterett, *Kjennelse i sak L. nr. 223. S. nr. 154/1947, Påtalemyndigheten mot Leif Normann*, 7/6-47, s. 2, RA/S-3138/0043/D/Da/L0078/0006

meste på at dette var konsensus om Nordlandsbanen under okkupasjonen, og at en oppfatning om at den ble ansett krigsviktig først vokste frem i etterkant. I så fall la Aulie, Frisvold og Høyesterett «til grunn sin egen oppfatning, etter en vunnet krig, av hvordan folk burde ha forholdt seg», slik Arntzen fastslo at påtalemyndighet og domstol ikke hadde noen rett til.

Uavhengig av hvordan ettertiden dømmer Høyesteretts avgjørelse, er det et faktum at de i denne saken kom frem til at Nordlandsbanen var et anlegg av krigsviktig betydning, slik at den burde ha blitt behandlet deretter i alle saker, ikke bare i dem som var knyttet til firmaene LN/Bygg. På bakgrunn av dette kan vi konkludere med at Normann, Hansen og Hestvik ble behandlet annerledes enn D&R og Impregnerbygg, men studien kan ikke gi svar på om Normann-saken fikk konsekvenser for andre saker tilknyttet Nordlandsbanen eller sammenlignbare anlegg. På samme ark som svarbrevet til Frisvold kan også et annet brev tydes, hvor representanten fra Salten herredsrett meddelte at han var spent på Høyesteretts avgjørelse i saken Normann-saken, ikke minst fordi den ville få konsekvenser for andre saker, blant annet tilknyttet Årdalsanleggene.²³⁰ Hvilke konsekvenser dommen fikk for andre saker er spørsmål som kan stilles i videre studier av utilbørighetspraksis og krigsviktighet. Hva gjelder utviklingen av utilbørighetspraksisen indikerer funnene i denne studien at krigsviktighetsmomentet fikk en mer tungtveiende rolle. Både sakene som er undersøkt i denne studien og saker og øvrige innlegg i Riksadvokatens Meddelelsesblad underbygger dette. De ulike behandlingene av Nordlandsbanen antyder dog at påtalepraksis ikke nødvendigvis reflekterte Høyesteretts avgjørelser og viser også at romlig variasjoner preget oppgjøret. Dette gjør at det ikke nødvendigvis er tilstrekkelig å lese høyesterettsdommer gjengitt i meddelelsesbladet for å kunne konkludere omkring hvordan utilbørighetsbegrepet ble anvendt og utviklet seg.

²³⁰ Ukjent forfatter (en representant fra Salten herredsrett), *Brev til statsadvokat Nils Parelius*, 15/1-47, s. 1, RA/S-3138/0043/D/Da/L0078/0006

Konklusjon: Krigsviktig kollaborasjon

Leif Normanns rettsoppgjør endte 25. februar 1950 – etter to runder i Høyesterett. Han hadde anket Salten herredsretts dom fordi han stod fast på at hans arbeid på Nordlandsbanen ikke kunne være straffbart. Han var blitt dømt til å betale 1000 kroner i bot, 3000 kroner i inndragning og 25 kroner i saksomkostninger. Anken over lovanvendelsen og straffutmålingen førte ikke frem, men Høyesterett sløyfet inndragningen, fordi de mente «at det etter de foreliggende særlige omstendigheter» var grunn til det.²³¹ Noe mer om hvilke «særlige omstendigheter» dette var får vi ikke vite noe om. Hvordan Normanns liv ble påvirket av landssvikerstempelet vet vi heller ingenting om, men muligens var dette verre for ham og hans familie enn de ca. 20 000 2017-kronene han endte opp med å måtte betale i bot. Kan Normann ha visst at andre entreprenører på Nordlandsbanen unnslopp? Var politiets fraværende behandling av Nordlandsbanen som krigsviktig anlegg, som vist i de øvrige sakene i denne studien, unntakene eller regelen?

Denne masteroppgaven har tatt for seg behandlingen av økonomisk kollaborasjon i landssvikkoppgjøret med vekt på utviklingen av praktiseringen av utilbørighetsbegrepet. Videre var en del av formålet å bidra til økt forståelse om Nordlandsbanens krigshistorie og rolle i rettsoppgjøret, slik at alle firmaene som ble undersøkt i studien hadde til felles at de hadde bistått okkupanten i byggingen av dette anlegget. For å undersøke disse temaene, tok studien utgangspunkt i følgende hovedproblemstilling: Hvordan og hvorfor utviklet praktiseringen av utilbørighetsbegrepet seg i økonomiske landssviksaker i løpet av rettsoppgjøret? I tillegg har hvert kapittel besvart underproblemstillingene a) hva motiverte selskapene til å ta arbeid for okkupasjonsmakten, og hvor bevisste var de om kriteriene for utilbørighet? og b) hvilken betydning hadde et arbeids «krigsviktighet» for utilbørighetskarakteristikken, og hvordan ble Nordlandsbanen vurdert som et krigsviktig moment under og etter okkupasjonen?

Hva gjelder selskapenes motivasjoner har studien presentert flere former for kollaborasjon. LN og Bygg er instruktive eksempler på kollaborasjon-for-profit-selskaper, fordi de ble startet opp underveis i okkupasjonen med den hensikt å tjene penger på den. Edvin Dørum og Johan Rognans hensikter er det vanskeligere å karakterisere. Selskapet ble ikke etablert under

²³¹ Norges Høyesterett, *Kjennelse i sak L. nr. 46. S. nr. 203/1949, Påtalemyndigheten mot Leif Normann, 25/2-50, s. 1-2, RA/S-3138/0043/D/Da/L0078/0006*

krigen, men endte likevel opp med å gjøre utelukkende tyskerarbeid i løpet av okkupasjonen, som bidro til at de to innehaverne beriket seg selv med over 2,3 millioner 2017-kroner hver. Prosentvis var dog ikke fortjenesten spesielt stor i forhold til andre firmaer av samme størrelse, påpekte politiets regnskapskontrollør, som taler i disfavør av at målet deres var utilbørlig profitt. Siemens Norsk ble i praksis styrt fra Berlin gjennom sitt moderselskap, men den lave andelen omsetning til tyskerarbeid indikerer at den norske ledelsen var flink til å bruke ressursene ved norske anlegg. Det samme gjelder Impregnerbygg, som også virker å ha hatt en pragmatisk tilnærming til okkupasjonen. Høstmark hevdet dessuten at de påtok seg arbeid på Nordlandsbanen for å ha en unnskyldning for å unngå andre tyske arbeidere de anså mer krigsviktige,²³² som bringer oss videre til del to av denne underproblemstillingen.

Det er naturligvis vanskelig å si hvor bevisste selskapene var om alle kriteriene for utilbørlighet, men noen slutninger kan likevel trekkes. Det er ingen tvil om at alle involverte kjente til hvilken situasjon Norge var i, og at alle også reflekterte over sine arbeidere krigsviktighet i løpet av okkupasjonen. I Dørum og Rognans tilfelle virker denne refleksjonen dog noe tilgjort, fordi de etter sigende kun reflekterte over kabelgrøfter i Bodø de selv hevdet skulle bli brukt til telefonkabler, og ikke de arbeidene som var av mer åpenbar militær betydning. Undersøkelsen av de andre selskapene viser derimot at de var bevisste også om Nordlandsbanens potensielle krigsviktighet, og at denne tilsynelatende var noe de vurderte før de tok arbeid ved anleggene. Det er dessuten synlig at de forstod at det kunne være fordelaktig for dem å skape et inntrykk av tvang, men det er ikke annet enn deres egen påstand som støtter dette utsagnet. At Reichskommissariatets mann i Bodø, Carl Kittner, uttalte at det var tvilsomt at det hadde forekommet reell tvang, samt at andre Bodø-firmaer klarte helt eller delvis å holde seg unna tyskerarbeid, indikerer at arbeidet var frivillig. En mulighet er dog at det ble initiert ved tvang, slik de hevdet, men at det etter hvert ble et frivillig samarbeid, som ikke var en uvanlig utvikling. For Siemens Norsk og Impregnerbyggs del viser samtalene med Jemtland ved Hjemmefronten og Siemens Trondheim at de var bevisste om hvilke arbeidere de valgte, og hvilke de forsøkte å unngå.

Kapittel tre rettet fokuset mot selve rettsoppjøret og praksisen av utilbørlighetsbegrepet, og spesielt hvilken betydning krigsviktighetsmomentet hadde for dette. Deretter la sakene til

²³² Politifullmektig Hamre, *Ad. A/S Impregnerbyggs arbeidere for tyskerne under okkupasjonen. Avhør med Alf Holst Høstmark*, 29/11-46, s. 12, RA/S-3138/0036/D/Da/L0039/0019

firmaene som ble presentert i kapittel 2 grunnlaget for å analysere hvordan Nordlandsbanen ble vurdert som krigsviktig moment både under og etter okkupasjonen. Funnene i studien indikerer at arbeidets art og betydning for fienden ble tillagt mer betydning enn det forfatterne av landssvikanordningen hadde sett for seg, poengtert av både Sven Arntzen i Den Norske Dommerforening i september 1946 og av Høyesterett i sakene mot Helbostad, Rudjord og Normann. En klar indikasjon på denne tendensen var at retten ikke hovedsakelig vektla Normanns søken etter å profittere på okkupasjonen, men at han gjorde så ved et anlegg riksadvokat Aulie, Høyesterett og senere Salten herredsrett mente var krigsviktig. At det hele var frivillig og initiert av Normann selv, ble kun i liten grad vektlagt, selv om dette er blant punktene anordningen selv nevner i sine kriterier for utilbørlighet.²³³

Videre gir kildematerialet et klart inntrykk av at konsensus under krigen var at Nordlandsbanen ikke var av krigsviktig betydning. Likevel valgte altså Høyesterett å oppheve Normanns frifinnelse på bakgrunn av at arbeidet var krigsviktig, slik at det også burde ha blitt vurdert slik i sakene mot andre entreprenører som arbeidet på Nordlandsbanen. I studien er det ingen indikasjoner på at påtalepraksis rettet seg etter Høyesteretts avgjørelse, slik den burde, men utvalget i denne studien er for lite til å kunne trekke noen konklusjoner. Dette kan likevel være en mulig konsekvens av kapasitetsproblemene i politiet etter okkupasjonen, og gjør at Riksadvokatens Meddelelsesblad, hvis hensikt var å veilede landets påtalemyndigheter gjennom rettsoppgjøret, må brukes kritisk i studier av rettsoppgjøret. Selv om Riksadvokaten eller Høyesterett uttalte seg om hvordan påtalemyndigheten burde opptre, viser sakene som er presentert i studien at dette ikke var noen garanti for at det ble slik i praksis.

Men hvorfor skjedde denne utviklingen av utilbørlighetsbegrepet, som gikk i retning av at kollaborasjonen skulle være krigsviktig? I kapittel 1.2 ble det referert til Einar Løchens foredrag i Den norske juristforeningen i Stockholm i 1944, hvor han mente lovverket måtte ramme nettopp dem som ga krigsviktig bistand. I landssvikanordningen som ble ferdig senere samme år, heter det at den som bistår i byggingen av «befestningsverker, brakker, flyplasser, kommunikasjoner og andre tiltak som den fiendtlige militærmakt setter i verk, kan etter omstendighetene ha ytet fienden straffbar bistand».²³⁴ Ved første øyekast kan dette tolkes som fokus på krigsviktige anlegg, men tilføyelsen «andre tiltak» gjorde formuleringen diffus, slik at

²³³ Solem 1945: 56-57

²³⁴ Ibid.

Arntzen påpekte at en formulering om «arbeidets art og betydning» ikke fantes i landssvikanordningen. Denne presiseringen ble gjort for å begrense straffeforfølgelse til saker hvor det var tale om «særlig mislige forhold», fordi det økonomiske oppgjøret ellers ville omfattet et for stort antall mennesker. At landssvikanordningen var upresis på det økonomiske feltet, var en konsekvens av at den ble skrevet før forfatterne hadde oversikt over hvor omfattende den økonomiske kollaborasjonen hadde vært.

En masteroppgave har gitte rammer, og denne oppgaven er nær ved å fylle sine. Til slutt er det likevel rom for å diskutere andre mulige perspektiver på videre forskning om rettsoppgjøret. Eksempelvis ville det være interessant å fokusere mer på at dette er en studie av et «overgangsoppgjør», som av Jon Elster er definert som «... det kompleks av rettsaker, utrenskninger og erstatninger som opptrer etter en overgang fra ett politisk regime til et annet».²³⁵ Overgangsoppgjør (på engelsk *transitional justice*) innebærer altså mer enn kun det juridiske oppgjøret, som omtales som *retributive justice* – eller på norsk *overgangsrett*.²³⁶ Dette prosjektet har dermed vært en studie av overgangsrett, fordi den har vurdert rettslige aspekter ved oppgjøret, og ikke utenomrettslige momenter som behandlingen av «tyskerjentene» eller de sosiale følgene for dem som ble dømt.

I likhet med mange andre overgangsoppgjør ble det norske rettsoppgjøret forberedt i krigstid og gjennomført i en hektisk etterkrigstid. Beslutningene i slike oppgjør formes ifølge Elster av følelses-, fornufts- og/eller interessepreferanser, som i ulik grad vil prege ulike oppgjør.²³⁷ Jo nærmere overgangen oppgjøret foregår, jo sterkere vil følelsespreferansene sannsynligvis gjøre seg gjeldende, og det hersker liten tvil om at følelser spilte en viss rolle i det norske rettsoppgjøret, inkludert den økonomiske delen av det. For det første var tendensen at jo senere i oppgjøret en ble dømt, jo mildere ble dommen,²³⁸ og for det andre kom det økonomiske

²³⁵ Elster 2004: 11; Etter andre verdenskrig har overganger til demokrati med påfølgende oppgjør funnet sted i flere bølger over store deler av verden. Først i Vest-Europa (og Japan) etter 1945, deretter i Hellas, Portugal og Spania på 1970-tallet, Latin-Amerika på 1980-tallet, Øst- og Sentral-Europa etter 1989 og i flere afrikanske land fra sent 1970-tall og utover. Alle tilfellene er unike og har sine særtrekk, men kan grovt sett skilles etter hvorvidt oppgjøret tas med et diktatorisk regime som kommer *innenfra* eller om det kommer *utenfra*, og om selve oppgjøret organiseres av staten selv eller om det er i en annets stats regi (se Elster 35-36). Hvordan denne overgangen har blitt håndtert i de forskjellige tilfellene danner bakgrunnen for «transitional justice» som forskningsområde.

²³⁶ «Retributive justice»-begrepet er hentet fra Priemel 2016: 7, mens «overgangsrett» så vidt brukes i innledningen til Dahl & Sørensen 2004: 9, men tilsynelatende som et synonym til «overgangsoppgjør», ikke som en oversettelse av «retributive justice» slik jeg anvender det her.

²³⁷ Elster *ibid.*: 144

²³⁸ Figueiredo 2004: 42-44

oppgjøret i tillegg senere i gang enn resten av oppgjøret, hvilket også påvirket dets behandling. Dette poenget understreket også Arntzen i foredraget i Dommerforeningen, hvor han uttalte at det ikke trengte å være uheldig at denne delen av oppgjøret kom sent i gang, siden de hadde rukket å tilegne seg kunnskap om de hektiske forholdene som rådet spesielt under starten av okkupasjonen. En ringvirkning av sakenes kompleksitet og kapasitetsproblemer i påtalemyndighet og rettsvesen kan altså ha vært et mildere og mer rettferdig oppgjør mot de økonomiske landssvikerne.

En aktuell problemstilling kunne bygge på å sammenligne aspekter ved de økonomiske oppgjørene i Norge og et eller flere av de andre vest-europeiske land som var under tysk okkupasjon, for eksempel Danmark. Boken *Danske tilstander, Norske tilstander 1940-45* fra 2010 inneholdt blant annet bidrag om de respektive rettsoppgjørene fra Hans Fredrik Dahl, Lars-Erik Vaale, Harald Espeli og Ditlev Tamm.²³⁹ Tross gode fremstillinger av rettsoppgjørene, tilbyr ikke boken noen omfattende komparativ analyse av årsakene til ulike utviklinger i de to landenes rettsoppgjør, eller av praksisen av de to landenes utilbørighetsbegrep, som fantes også i den danske lovgivningen, inspirert av den norske.²⁴⁰ Disse feltene er eksempler på temaer det kan være interessant å studere nærmere. Videre er det også hull i kunnskapen om flere aspekter ved det norske rettsoppgjøret, blant annet omkring spørsmål som er blitt stilt i denne studien. Selv om funnene her indikerer at krigsviktighetsmomentet fikk en spesielt tungtveiende rolle, eller at Høyesteretts avgjørelse vedrørende Nordlandsbanen ikke ble reflektert i påtalepraksis i flere saker enn dem mot Normanns og hans kompanjonger, må det hele tiden tas forbehold om at disse funnene både kan bekreftes og avkreftes ved hjelp av flere lignende studier som denne. Jo flere casestudier som utføres, jo mer nyansert vil kunnskapen bli.

²³⁹ Dahl, Kirchhoff, Lund & Vaale 2010

²⁴⁰ Tamm 2010: 397

Primærkilder

Riksarkivet (RA), Oslo

RA/S-3138/0043/D/Da/L0078/0006: Anr. 568/45 Normann, Leif, Landssvikarkivet, Bodø politikammer

RA/S-3138/0043/D/DA/L0083/0004: Anr. 617/45 Hansen, Astor Herlof, Landssvikarkivet, Bodø politikammer

RA/S-3138/0043/D/Da/L0102/0001: Anr. 929/45 Hestvik, Ingvald Andreas, Landssvikarkivet, Bodø politikammer

RA/S-3138/0043/D/DA/L0075/0009: Anr. 522/45 Dørum, Edvin, Landssvikarkivet, Bodø politikammer

RA/S-3138/0001/D/Dg/L0535/0002: Hnr. 5542 Heyerdahl, Fridthjof Carl Hugo, Landssvikarkivet, Oslo politikammer

RA/S-3138/0036/D/Da/L0039/0019: Anr. 59 A/S Impregnertbygg, Landssvikarkivet, Romsdal politikammer

Litteratur

- Andenæs, J. (1979). *Det vanskelige oppgjøret : rettsoppgjøret etter okkupasjonen*. Oslo: Tanum-Norli.
- Andersen, K. G. (2005). *Flaggskip i fremmed eie : Hydro 1905-1945* (Vol. B. 1). Oslo: Pax.
- Andersen, K. G. (2018 (manus under publisering)). «Teknisk æresoppdrag av høyeste orden»: Organisation Todt og byggingen av Hitlers polarjernbane. *Historisk tidsskrift*(3).
- Bue, S. (2004). Det økonomiske oppgjøret. I H. F. Dahl & Ø. Sørensen (Red.), *Et rettferdig oppgjør? Rettsoppgjøret i Norge etter 1945* (s. 160-192). Oslo: Pax.
- Caprona, Y. C. d. (2013). *Norsk etymologisk ordbok : tematisk ordnet*. Oslo: Kagge.
- Corell, S. (2009). *Krigens ettertid : okkupasjonshistorien i norske historiebøker*. Institutt for arkeologi, konservering og historie, Det humanistiske fakultet, Universitetet i Oslo, Oslo.
- Corneliussen, E. (1947). *Det økonomiske landssvikoppgjør*. Oslo: [Forfatteren].
- Dahl, H. F. & Hagen, E. (1995). *Norsk krigsleksikon 1940-45*. Oslo: Cappelen.
- Dahl, H. F., Kirchhoff, H., Lund, J. & Vaale, L.-E. (Red.). (2010). *Danske tilstander, norske tilstander : forskjeller og likheter under tysk okkupasjon 1940-45*. Oslo: Forl. Press.
- Dahl, H. F. & Sørensen, Ø. (2004). *Et rettferdig oppgjør? : rettsoppgjøret i Norge etter 1945*. Oslo: Pax.
- Ellingsen, D. (1993). *Krigsprofitørene og rettsoppgjøret*. Oslo: Gyldendal.
- Ellingsve, A. (1995). *Nordlandsbanens krigshistorie*. Oslo: Norges Statsbaner.
- Elster, J. (2004). *Oppgjøret med fortiden : internasjonalt perspektiv på overgangen til demokrati*. Oslo: Pax.
- Espeli, H., Næss, H. E. & Rinde, H. (2008). *Våpendrager og veiviser : advokatenes historie i Norge*. Oslo: Universitetsforl.
- Figueiredo, I. d. (2001). Etterkrigsoppgjøret som historisk problem. *Nytt norsk tidsskrift (trykt utg.)*. Årg. 18, nr 4 (2001), 383-395.
- Figueiredo, I. d. (2004). Et rettferdig oppgjør? Etterkrigsoppgjøret som rettslig og historisk problem. I Ø. Sørensen & H. F. Dahl (Red.), *Et rettferdig oppgjør? : rettsoppgjøret i Norge etter 1945*. Oslo: Pax.
- Ford, C. V. (1996). False Memories, False Accusations, and False Confessions. I C. V. Ford (Red.), *Lies! Lies!! Lies!!!: The Psychology of Deceit*. Washington, D.C.: American Psychiatric Press.
- Frøland, H. O. (2018 (manus under publisering)). Organisation Todt som byggherre i Norge. *Historisk tidsskrift*(3).
- Fure, O.-B. (1999). Norsk okkupasjonshistorie : konsensus, berøringsangst og tabuisering. I S. U. Larsen (Red.), *I krigens kjølvann* (s. 31-46). Oslo: Universitetsforl., cop. 1999.
- Graver, H. P. (2015). Rettsoppgjøret i Norge etter krigen - tid for et nytt juridisk blikk? *Lov og Rett*, 54(02), 65-86.
- Grimnes, O. K. (1999). Kollaborasjon og oppgjør. I S. U. Larsen (Red.), *I krigens kjølvann* (s. 47-57). Oslo: Universitetsforl., cop. 1999.
- Hatlehol, G. D. (2015). *"NORWEGENEINSATZ" 1940-1945 Organisation Todts arbeidere i Norge og gradene av tvang*. Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet, Det humanistiske fakultet, Institutt for historiske studier, Trondheim.
- Hetland, Ø. (2014). *Demokratiets institusjoner i møte med en nazistisk okkupasjonsmakt: Norge i et komparativt perspektiv*. Hentet fra <http://www.hlsenteret.no/forskning/nazismen-fascismen-og-europeiske-okkupasjonsregimer/okkupasjonsprosjekt/prosjektskisse-siste-versjon.pdf>
- Hoemsnes, O. N. (1997). *Siemens i Norge (1898-1998) 100 år : B. 1 : Vannkraft var starten* (Vol. B. 1). Oslo: Siemens.
- Hoffmann, S. (1968). Collaborationism in France during World War II. *The Journal of Modern History*, 40(3), 375-395.
- Hundstad, D. (2013). Komparasjon i historieforskning - metodiske og teoretiske utfordringer. *Prøveforelesning for PhD-graden i historie, Universitetet i Bergen*. Hentet fra

http://www.academia.edu/3816881/Komparasjon_i_historieforskning_-_metodiske_og_teoretiske_utfordringer (10/10-2017).

- Johannessen, K., Kolsrud, O. & Mangset, D. (1992). *Håndbok for Riksarkivet*. Oslo: Ad Notam Gyldendal.
- Justis- og Politidepartementet. (1945-46). *Om inndragning av tyskerfortjeneste utenfor landsvikforhold*. (Ot. Meld. nr. 2). Oslo: Trykt i flere boktrykkerier.
- Justis- og Politidepartementet. (1962). *Om landssvikoppgjøret*. Gjøvik/Mariendal: Norges justis- og politidepartement.
- Kalyvas, S. N. (2008). Collaboration in comparative perspective. *European Review of History: Revue européenne d'histoire*, 15(2), 109-111.
- Karlsen, O. (2017). *Profitørene : de ukjente landssvikene*. Oslo: Gyldendal.
- Kierulf, A. & Slagstad, R. (2012). Historikeres fortellinger om juss. *Tidsskrift for rettsvitenskap*, 125(4), 421-457.
- Kjeldstadli, K. (1988). Nytt av å sammenligne. *Tidsskrift for samfunnsforskning*, 5, 435-447.
- Kjeldstadli, K. (1999). *Fortida er ikke hva den en gang var : en innføring i historiefaget* (2. utg. utg.). Oslo: Universitetsforlaget.
- Klemann, H. & Kudryashov, S. (2012). *Occupied economies : an economic history of Nazi-occupied Europe, 1939-1945*. London: Berg.
- Kraglund, I. & Moland, A. (1987). *Hjemmefront* (Vol. 6). Oslo: Aschehoug.
- Krog, H. (1946). *6te kolonne -?* Oslo: Radikalt forlag A.S.
- Kroglund, N. D. (2012). *Hitlers norske hjelpere*. Oslo: Historie & kultur.
- Langeland, O. H. (2009). *Dømmer ikke*. Oslo: Familieforl.
- Langeland, O. H. (2010). *Forat I ikke skal dømmes*. Oslo: Familieforl.
- Langstrand, M. S. (2017). *Legitimitetens grenser: Selskapene Dybberg&Olson og Ranabyggs kollaborasjon med okkupasjonsmakten under 2. verdenskrig* Langstrand, Marte Serine, Trondheim.
- Larsen, S. U. (1999). *I krigens kjølvann : nye sider ved norsk krigshistorie og etterkrigstid*. Oslo: Universitetsforl.
- Lemmes, F. (2008). Collaboration in wartime France, 1940–1944. *European Review of History: Revue européenne d'histoire*, 15(2), 157-177.
- Løchen, E. (1991). Om behandling av norske økonomiske forbrytere under landssvikoppgjøret. *Lov og rett (trykt utg.)*. 1991 nr. 2, 105-113.
- Magnussen, S. (2004). *Vitnep psykologi : pålitelighet og troverdighet i dagligliv og rettssal*. Oslo: Abstrakt forl.
- Mellbye, J. C. (1945). De strafferettslige og prosessuelle regler som anvendes i oppgjøret med de sivile landssvikere. *Tidsskrift for rettsvitenskap*(1), 49-97.
- Melve, L. (2009). Komparativ historie: ei utfordring for historiefaget? *Historisk tidsskrift*, 88(01), 61-77.
- Melve, L. & Ryymin, T. (2018). *Historikerens arbeidsmåter*. Oslo: Universitetsforl.
- Nygaard, P. (2014). *Store drømmer og harde realiteter : veibygging og biltrafikk i Norge, 1912-1960*. Oslo: Pax.
- Nøkleby, B. (2004). *Krigsforbrytelser : brudd på krigens lov i Norge 1940-45*. Oslo: Pax.
- Online Etymology Dictionary. (2017). collaboration (n.). I. Hentet fra <https://www.etymonline.com/word/collaboration>
- Priemel, K. C. (2016). *The Betrayal : The Nuremberg Trials and German Divergence* (First edition. utg.): Oxford University Press.
- Riksadvokatens Meddelelsesblad. (1946a). De økonomiske landssviksaker. *Riksadvokatens Meddelelsesblad*(nr. 23).
- Riksadvokatens Meddelelsesblad. (1946b). Høyesteretts dom i L.nr. 317, S.nr. 125/1946. *Riksadvokatens Meddelelsesblad*(nr. 25).
- Riksadvokatens Meddelelsesblad. (1947a). Høyesteretts dom i sak L. nr. 414, S.nr. 513/1946. *Riksadvokatens Meddelelsesblad*(nr. 28).

- Riksadvokatens Meddelelsesblad. (1947b). Høyesteretts dom i sak L.nr. 76 B, S.nr. 472/1946. *Riksadvokatens Meddelelsesblad*(nr. 28).
- Riksadvokatens Meddelelsesblad. (1947c). Kort oversikt over problemstillingen i krigsprofitørsaker. *Riksadvokatens Meddelelsesblad*(nr. 32).
- Riksadvokatens Meddelelsesblad. (1947d). Rekvisisjoner etter Landskrigsreglementets Art. 52. *Riksadvokatens Meddelelsesblad*(nr. 32).
- Riksadvokatens Meddelelsesblad. (1949). Høyesteretts kjennelse i sak L.nr. 330. S.nr. 39/1948. *Riksadvokatens Meddelelsesblad*(nr. 52).
- Rt-1949-640 (Høyesterett - kjennelse 1949).
- Røed, O. T. (1946). *Undersøkelser vedrørende norske myndigheters stilling til tyske arbeidsoppdrag den første tid etter 8. april 1940*. Oslo: ssss-trykk, Skrivemaskinstua.
- Rønnebu, F. (2017). *Et skammens eventyr : Det tyske jernbaneprosjektet i Nordland - fanger, okkupanter og lokalbefolkning*. Sandnes: Commentum.
- Sandmo, E. (2005). *Siste ord : Høgsterett i norsk historie 1814-1965 : B. 2 : 1905-1965* (Vol. B. 2). Oslo: Cappelen.
- Simonsen, K. B. (2016). *Nazifisering, kollaborasjon, motstand : en analyse av Politidepartementet og Forsyningsdepartementet (Næringsdepartementet), 25. september 1940-8. mai 1945*. Institutt for arkeologi, konservering og historie, Det humanistiske fakultet, Universitetet i Oslo, Oslo.
- Sjøli, H. P. (2004, 12/1). Etterkrigsoppgjøret. *Klassekampen*. Hentet fra <http://www.klassekampen.no/8410/article/item/null/etterkrigsoppgjoret> (20/9-2017)
- Solem, E. (1945). *Landssvikanordningen : prov. anordn. av 15. desbr. 1944 med tillegg*. Oslo: Tanum.
- Statistisk Sentralbyrå. (1954). *Statistikk over landssvik 1940-1945 = Statistics on treason and collaboration 1940-1945* Vol. XI, 179. *Statistics on treason and collaboration 1940-1945*.
- Storeide, A. (2015). *Norske krigsprofitører : Nazi-Tysklands velvillige medløpere*. Oslo: Gyldendal.
- Sæveraas, T. E. (2017). *"Beton macht Geschichte" : Organisation Todt og utbyggingen av Festung Norwegen* (2017:5). Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet, Det humanistiske fakultet, Institutt for historiske studier, Trondheim.
- Tamm, D. (1984). *Retsoppjøret etter besættelsen*. Viborg: Jurist- og Økonomforbundets Forlag.
- Tamm, D. (2010). Rettsoppjøret i Danmark. I H. F. K. Dahl, Hans, J. Lund & L.-E. Vaale (Red.), *Danske tilstander, norske tilstander : forskjeller og likheter under tysk okkupasjon 1940-45* (s. 385-400). Oslo: Forl. Press.
- Thjømøe, S. L. (2013). *Krigskollaboratører eller jernbaneingeniører?: På sporet av NSBs samarbeid med tyskerne om byggingen av Nordlandsbanen under andre verdenskrig*. Thjømøe, Silje Løvstad, Trondheim.
- Undersøkelseskommissjonen av 1945. (1947). *Innstilling fra Undersøkelseskommissjonen av 1945*. Oslo: Aschehoug.
- Vaale, L.-E. (2004). *Dommen til døden : dødsstraffen i Norge 1945-50*. Oslo: Pax.
- Valen, T. (1974). *De tjente på krigen : hjemmefronten og kapitalen*. Oslo: Oktober.
- Wendel, M. (2013). *Feldpost numbers: 24000-24999*. Hentet 12.02.2018 fra <http://www.axishistory.com/axis-nations/383-germany-military-other/feldpost/8949-feldpost-numbers-24000-24999>
- Westlie, B. (2015). *Fangene som forsvant : NSB og slavearbeiderne på Nordlandsbanen*. Oslo: Spartacus.